

บทที่ ๒

แนวคิดเกี่ยวกับหลักจริยธรรมสำหรับการบริหาร

ราชการแผ่นดิน

๒.๑ ประวัติการหนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัย

๒.๑.๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ถ้าพิจารณาดูประวัติบุคคลและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในประวัติศาสตร์แล้ว จะเห็นว่าในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ นับได้ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถในด้านการพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองทุก ๆ ด้าน เฉพาะงานด้านวรรณกรรมอันนับเป็นงานส่วนหนึ่งในการพัฒนาบ้านเมือง พระองค์ได้ทรงถือเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญไม่น้อยไปกว่าพระราชกรณียกิจอื่น ๆ อาจกล่าวได้ว่ารัชสมัยของพระองค์เป็นสมัยแห่งการฟื้นฟูวรรณคดีซึ่งเสื่อมโทรมลงระยะหนึ่งในสมัยเสียกรุงศรีอยุธยา แต่มาเริ่มปรับปรุงตัวขึ้นอีกครั้งหนึ่งในรัชสมัยของพระองค์ เช่น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตช่วยกันแต่งหนังสือขึ้นเป็นจำนวนมาก ส่วนพระองค์เองก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ขึ้นหลายเรื่อง เช่น บทละครเรื่องรามเกียรติ์ บทละครเรื่องอุณรุท และนิราศเรื่องรอบพม่าที่ทำดินแดง หนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ก็เป็นเรื่องหนึ่งที่พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แต่งขึ้น หนังสือเรื่องนี้มี ๒ ฉบับ หรือสองสำนวนคือ ฉบับที่ ๑ และฉบับที่ ๒ ฉบับแรกมีความยาว ๒๕ ผูก ฉบับที่ ๒ มีความยาว ๖๐ ผูก ทั้งสองฉบับนี้มีชื่อเรียกกันหลายอย่าง เรียกว่า เตภูมิกถา หรือไตรภูมิกถาบ้าง เรียกว่า ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา หรือไตรภูมิวินิจฉัยบ้าง เรียกว่าไตรโลกวินิจฉัยกถาหรือไตรโลกวินิจฉัยบ้าง และนิยมเรียกกันเป็นส่วนมากกว่าไตรภูมิฉบับหลวง หนังสือเรื่องนี้มีเค้าโครงอย่างเดียวกับไตรภูมิพระร่วงพระราชนิพนธ์พญาลิไท แห่งกรุงสุโขทัย แต่มีความละเอียดพิสดารมากกว่า ที่พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แต่งหนังสือนี้ขึ้น นอกจากจะมีพระราชประสงค์ดังที่ปรากฏอยู่ในบานแผ่นกทั้งสองฉบับแล้ว อาจมีมูลเหตุอื่น ๆ อีก ดัง ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ประทานพระอธิบายไว้ในบานแผ่นกหนังสือไตรภูมิพระร่วง ฉบับพิมพ์ครั้งแรกว่า

เรื่องไตรภูมิเป็นเรื่องที่นับถือกันแพร่หลายมาแต่โบราณ ถึงคิดขึ้นเป็นรูปภาพเขียนไว้ตามฝาผนังวัดและเขียนจำลองลงไว้ในสมุด มีมาแต่ครั้งกรุงเก่ายังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แต่ที่เป็นเรื่องหนังสือในครั้งกรุงเก่าจะมีฉบับอื่นนอกออกไปจากไตรภูมิพระร่วงฉบับนี้หรือไม่ มีไม่ทราบแน่ ด้วยยังไม่ได้พบหนังสือไตรภูมิครั้งกรุงเก่า นอกจากที่เขียนเป็นรูปภาพไว้ในสมุด แต่

ในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีเถาะจุลศักราช ๑๑๔๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชอาคัน และราชบัณฑิตช่วยกันแต่งหนังสือไตรภูมิขึ้นจบ ๑ ต่อมาอีก ๑๙ ปี เมื่อปีจอ จุลศักราช ๑๑๖๔ ทรงพระราชดำริว่าหนังสือไตรภูมิที่ได้แต่งไว้แล้ว การไม่เสมอกัน ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาธรรมปรีชาแต่งใหม่อีกครั้ง ๑ แต่ในบานแผนกพระราชดำริเรื่องแต่งหนังสือไตรภูมิทั้ง ๒ ฉบับนั้น ไม่ได้กล่าวให้ปรากฏว่ามีหนังสือไตรภูมิของพญาลิไทยเลย แม้เพียงแต่จะว่าไตรภูมิของเก่าเลอะเทอะวิปلاสน จึงได้แต่งขึ้นใหม่ก็ไม่มี ไตรภูมิฉบับซึ่งหอพระสมุดได้มาจากเมืองเพชรบุรี ก็เป็นหนังสือจารแต่ครั้งกรุงธนบุรี เห็นจะชุกช่อนอยู่แห่งใดที่เมืองเพชรบุรีในเวลานั้นไม่ปรากฏในกรุงเทพฯ จึงมิได้กล่าวถึงในบานแผนก โดยเข้าใจกันครั้งนั้นว่า หนังสือไตรภูมิของเดิม จะเป็นฉบับพญาลิไทยนี้ก็ตาม หรือฉบับอื่นครั้งกรุงเก่าก็ตาม สาบสูญไปเสียแต่เมื่อครั้งเสียกรุงเก่า จึงโปรดให้แต่งขึ้นใหม่^๐

ในอารัมภกถา “ไตรภูมิโลกวินิจฉัย” ที่จำลองจากฉบับหลวงนั้น พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ได้แสดงประวัติการของหนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัยไว้โดยละเอียด อันแสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ไม่พระทัยในการบำรุงพระศาสนาและไพร่ฟ้าประชาชนอย่างไร้พริบพริบ

ศุภมัสดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้วได้สองพันสามร้อยยี่สิบห้าพระวัสสา (๒๓๒๕ พระวัสสา) ปีชวด จัตวาศก เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ วันเสาร์ (วัน ๗ ๕ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก) สมเด็จพระบรมนารถพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมมหาราชธิราชผู้ประเสริฐ ได้ผ่านพิภพปราบดาภิเษกเอกมไหศุริยสมบัติ ในกรุงเทพมหานคร บวรอยุธยามหาดิลกพนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ทรงพระราชศรัทธาปรารถนาพระปรมาภิเสกสัมโพธิญาณตั้งพระไทยทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง บมิได้ละเลยในการที่จะบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เปนนันมาก ทรงสร้างพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระวิหาร พระอุโบสถ พระอารามหลวง รจนาไว้เพื่อให้เป็นที่ไหว้ที่สักการบูชาแก่ฝูงเทพยดาแลมนุษย์ทั้งปวง แล้วพระราชทานจตุปัจจัยทั้ง ๔ แลนิจจภัตร คิลานภัตร แก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง เพื่อให้เป็นกำลังบอกกล่าวเล่าเรียน บำเพ็ญเพียร ในฝ่ายคณฐุระแลวิปัสสนาธุระ ปรารถนาจะยังภิกษุสงฆ์สามเณรทั้งปวงให้ยังด้วยศีลคุณ แลสมาธิคุณ ปัญญาคุณ จะให้เป็นรากเป็นเหง้าแห่งพระพุทธานุภาพ ทรงพระราชศรัทธาแลพระราชอุสาหในกองการกุศลนั้นมีกำลังครั้นอยู่มา ณ ปีเถาะเบญจศก เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ วันจันทร์ พระพุทธศาสนาล่วงไปได้สองพันสามร้อยยี่สิบหกพระวัสสา เศษสังขยาสองเดือนกับ ๗ วัน (๒๓๒๖ พระวัสสา) เสด็จออกพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยพระสงฆราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายคามวาสี

^๐ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ ๒ เล่ม ๑ - ๓, พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เรียบเรียงขึ้นเมื่อ จ.ศ. ๑๑๖๔ (พ.ศ. ๒๓๔๕), (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้าคำนำ.

แลอรัญญาวสี มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน แลมหาอำมาตยราชมนตรีกระวีวาทรราชบัณฑิตย
 พดุมปาโรหิต เสวกาข้าเฝ้าผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมเพรียงกัน เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัว ในเพลาทรงฟังพระสัทธรรมเทศนา มีพระราชปจฉาตรัสถาม พระราชาคณะแล
 ราชบัณฑิตยอาจารย์ทั้งปวงด้วย อธิปถกถา แลพุทธาภินิหารกถา แลโลกวินาสัณฐกถา แล
 ปกิณณกะกถาต่าง ๆ ด้วยพระสุตามยญาณ แลจินตามยญาณ อันบังเกิดแต่พระปัญญาบารมีอัน
 สะสมมาแต่ก่อน คัมภีรภาพยิ่งนัก พระสงฆราชาคณะแลนักปราชญ์ราชบัณฑิตยอาจารย์ทั้งปวง
 ถวายวิสัชนาเปลื้องบ้างบมิได้เปลื้องบ้าง จึงมีพระราชบริหารดำรัสสั่ง ให้พระราชาคณะแล
 ราชบัณฑิตยทั้งปวง คั้นพระไตรปิฎกยกเอาข้อวินิจฉัยในห้องพระไตรปิฎกนั้นออกแต่งเป็นไตร
 ภูมิภิกถาฉบับหนึ่ง เพื่อจะให้สาธุชนทั้งปวง ได้รับพระราชทานสวนนาการสดับ แล้วจะให้บังเกิด
 ความเลื่อมใส ในพระบรมพุทธานุศาสน์นั้นประการ ๑

จะให้บังเกิดความสังเวชว่าสังฆารธรรมทั้งปวงนี้ บังเกิดขึ้นแล้วก็มีแต่ความฉิบหาย
 เป็นเบื้องหน้าแสนมหาแม้แต่ว่าพื้นแผ่นดินพสุธาที่ย่อมรู้ฉิบหายประไลยไปไม่ยั้งไม่ยั้ง จะให้บังเกิด
 ความสังเวชดังนี้ประการ ๑

ทรงพระราชศรัทธาปรารภจะให้เป็นประโยชน์ทั่วไปแก่สรรพสัตว์
 หนึ่งจะให้เปนปัจจัยให้ได้อรรถแก่พระบรมสมันตญาณอันประเสริฐ เหนือบัลลังก์รัตน
 พระมหาราชราอาศน์ ภายใต้อมพระมหาโพธิพฤกษมณฑล จึงให้แต่งไตรภูมิภิกถาไว้ในพระบรม
 พุทธศาสนา

ครั้นอยู่มา ณ ปีกจจัตวาศก ทรงพระปรารภด้วยพระญาณปรีชาว่า ไตรภูมิภิกถา ที่แต่ง
 ไว้เวลานั้นแจกแยกกันแต่งเป็นส่วน ๆ การไม่เสมอกันขึ้น ๆ ลง ๆ กว่ากันอยู่เป็นอันมาก ที่ยัง
 วิปลาดคลาดเคลื่อนว่าเนื้อความไม่สมด้วยพระบาฬี แลพระอัฐฐกถานั้นก็มี ถ้าแต่งขึ้นใหม่ให้เป็น
 การมเดียวชำระตัดแปลงเสียให้ดี ให้สมด้วยพระบาฬีแลพระอัฐฐกถา มหาฎีกา แลอนุฎีกา ที่ไหน
 ยังเป็นสังเขปกถาย่นย่ออยู่นั้น แต่งเติมเพิ่มเข้าให้พิสดาร จะได้เป็นธรรมทานอันล้ำเลิศประเสริฐ
 เปนที่เกิดกองการกุศล ให้สำเร็จผลแลประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้ฟังนั้นเป็นอันมากกว่ามาก ทรง
 พระราชดำริห์ด้วยพระญาณสัมปยุตรกามาพจรกุศลเจตนาดังนี้แล้ว ครั้นถึงวันอัฐมิมุขโบสถ์
 ปักข์เดือน ๑๑ เสด็จออก ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ถวายสังฆภัตตะทานแก่พระภิกษุสงฆ์ มี
 องค์พระปฐมเจ้าเป็นประธาน แล้วจึงมีพระราชโองการดำรัสสั่ง พระยาธรรมปรีชาจางวาง ราช
 บัณฑิตย จะให้ชำระตัดแปลงไตรภูมิภิกถาอย่างพระราชดำรินั้น พระยาธรรมปรีชาจึงกราบทูล
 พระกรุณาขอเอาพระพุทโธสาจารย์เป็นผู้ช่วย พระธรรมอุดมเป็นผู้สอบ สมเด็จพระสังฆราชาธิบดี
 เปนที่ปรึกษาไต่ถาม ข้อความที่สนเท่ห์สงสัย แรกจัดการชำระตัดแปลงแต่งไตรภูมิภิกถาในครั้งนี้

หลังนี้ ปิจจจัตวาศกเดือนอ้ายแรมแปดค่ำ วันสุกัร เพลายาย ๔ โมง พระพุทธานาลงแล้วสอง พันสามร้อยสี่สิบห้าพระวัสสา เศษสังขยา ๖ เดือนกับ ๒๒ วันโดยกำหนด (๒๓๔๕)^๐

๒.๑.๒ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว)

พระยาธรรมปรีชา นามเดิม แก้ว บรรพบุรุษในสกุล รักตประจิตร เป็นชาวเมืองพิจิตร ได้เข้ารับราชการเป็นเจ้าหน้าที่อาลักษณ์ในกรมพระอาลักษณ์ สมัยกรุงธนบุรี ท่านได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณด้วยความรู้ความสามารถจนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระอาลักษณ์ (แก้ว) เคยตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี คราวยกทัพหลวงไปปราบเมืองพุทไธมาศ (ฮาเตียน) และกรุงกัมพูชา เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๔ ต่อมาภายหลังพระอาลักษณ์ (แก้ว) ได้กราบถวายบังคมลาออกอุปสมบท ณ วัดเจ้าขรัวสงฆ์ คือวัดหงส์รัตนารามในปัจจุบัน ซึ่งเป็นสำนักศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมที่มีชื่อเสียงแห่งหนึ่งในสมัยนั้น

ครั้นต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสิน กรุงธนบุรี ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระภิกษุอาลักษณ์ (แก้ว) มีความรู้ความชำนาญแตกฉานในพระธรรมวินัย ประพฤติมีอยู่ในพรหมจรรย์ เป็นพระเถระที่พระองค์ทรงเลื่อมใสมากองค์หนึ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ แต่งตั้งพระภิกษุอาลักษณ์ (แก้ว) ให้ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระรัตนมุนี

หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสิน กรุงธนบุรี สวรรคต และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงปราบดาภิเษกเป็นปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์แล้ว จึงโปรดให้พระรัตนมุนี (แก้ว) ลาสิกขาออกมารับราชการในกรมพระอาลักษณ์ และได้เป็นพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ นี้เอง ปรากฏว่า เป็นที่นับถือของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมาก เพราะท่านเป็นผู้ที่มีความรู้ความชำนาญทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีอย่างแตกฉาน ผลงานของท่านล้วนเป็นงานที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น เช่นเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้พระสงฆ์ราชาคณะแต่งไตรภูมิภูมิกถาฉบับหนึ่ง และให้ราชบัณฑิตแต่งฉบับหนึ่ง ครั้นเมื่อทอดพระเนตรความทั้งสองฉบับนั้นแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้อยคำ สำนวน ตลอดจนเนื้อหายังไม่แนบเนียนพิสดารสมดังพระราชประสงค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เจ้ากรมพระอาลักษณ์ เรียบเรียงขึ้นใหม่จนสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ เรียกชื่อว่า “ไตรภูมิโลกวิจิตร” ปรากฏหลักฐานในคำปรารภเรื่องไตรภูมิภูมิกถาตอนหนึ่งว่า

ครั้นอยู่มา ณ ปิจจ จัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๔๕) ทรงพระราชปรารภด้วยพระญาณปรีชาว่า ไตรภูมิภูมิกถาที่แต่งไว้นั้น ปันแจกแยกกันแต่งเป็นส่วน ๆ การไม่เสมอกัน ขึ้น ๆ ลง ๆ กว้างกันอยู่เป็นอันมาก ที่ยังวิปลาดคลาดเคลื่อนว่าเนื้อความไม่สมด้วยพระบาลีและพระอรรถกถานั้นก็มี

^๐ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตร จำลองจากฉบับหลวง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๖), หน้าคำนำ.

ถ้าแต่งขึ้นใหม่ให้เป็นกรรมเดียว ชำระดัดแปลงเสียให้ดี ให้สมด้วยพระบาลีและอรรถกถาฎีกา และอนุฎีกา ที่ไหนยังเป็นสังเขปปกถาย่นย่ออยู่นั้น แต่งเพิ่มเติมให้พิสดาร จะได้เป็นธรรมทานอัน ล้ำเลิศประเสริฐ เป็นที่เกิดกองการกุศลให้สำเร็จผลและประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้ฟังนั้นเป็นอัน มากกว่ามาก ทรงพระราชดำริด้วยพระญาณสัมปยุต กามาพจรกุศลเจตนาดังนี้แล้ว ครั้นถึงวัน อัฐมิมูโอบสศกุปักษ์เดือน ๑๑ เสด็จออกพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ถวายสังฆภัตทานแก่ พระภิกษุสงฆ์มีองค์พระปฏิมากรเจ้าเป็นประธาน แล้วจึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งพระยาธรรม ปริชา จางวางราชบัณฑิต จะให้ชำระดัดแปลงไตรภูมิถ้อยอย่างพระราชดำรินั้น พระยาธรรม ปริชาจึงกราบทูลพระกรุณา ขอเอาพระพุทโธษาจารย์ เป็นผู้ช่วย พระธรรมอุดม เป็นผู้สอบ สมเด็จพระสังฆราชาธิบดีเป็นที่ปรึกษาไต่ถามข้อความที่สันทัดสงสัย แรกจับการชำระดัดแปลง แต่ไตรภูมิถ้อยครั้งนี้ ปิจอ จัตวาศก เดือนอ้าย แรม ๘ ค่ำวันศุกร์ เพลापาย ๔ โมง พระ พุทธศักราชกาลล่วงแล้ว ๒๓๔๕ พระวสันต เศษสังขยา ๖ เดือน กับ ๒๒ วัน โดยกำหนด พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) กล่าวว่า พระออลักษณ์ (แก้ว) ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นที่พระยาธรรมปโรหิต เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ ซึ่งเป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๑

ในบานแผนกหนังสือมหาวงศ์แปล มีนามพระยาธรรมปโรหิตรวมอยู่ด้วย นอกจากนั้น เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สังคายนาพระไตรปิฎก ปรากฏว่า พระยาธรรมปริชา (แก้ว) ได้เป็นหัวหน้าราชบัณฑิต ดำเนินการสังคายนาพระไตรปิฎกดังกล่าว จนสำเร็จบริบูรณ์สมดังพระราชประสงค์

ในบานแผนกกฎหมายตราสามดวง ชำระเมื่อ จ.ศ. ๑๑๖๖ (พ.ศ. ๒๓๔๗) ก็มีนามพระ ยาธรรมปริชา เป็นผู้ร่วมชำระด้วย และในหนังสือพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กล่าวถึงการปฏิสังขรณ์แก้ไขพระศรีศากยมุนี ซึ่งประดิษฐานอยู่ ณ พระ วิหารวัดสุทัศนเทพวราราม เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๕๑ ระบุนามหัวหน้าราชบัณฑิตยาจารย์ ผู้อ่าน คำอาราธนาและสัตยาธิษฐานว่า พระยาธรรมปริชา ถ้าเป็นคนเดียวกันกับพระยาธรรมปริชา (แก้ว) แล้ว ก็แสดงว่า พระยาธรรมปริชา (แก้ว) มีอายุอยู่ต่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๑

ลำดับบรรดาศักดิ์ของพระออลักษณ์ (แก้ว) นี้ เข้าใจว่าเดิมคงเป็นที่พระออลักษณ์ (แก้ว) ในกรมพระออลักษณ์ แล้วเลื่อนขึ้นเป็นพระยาธรรมปริชา (แก้ว) เจ้ากรมพระออลักษณ์ ก่อนแล้วจึงได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาธรรมปโรหิต (แก้ว) จางวางราชบัณฑิตในสมัยรัชกาลที่ ๑ หนังสือที่พระยาธรรมปริชา (แก้ว) แปลและเรียบเรียง มีอยู่ด้วยกันหลายเรื่อง เฉพาะที่พบฉบับแล้ว มีดังนี้

๑. รัตนพิมวงค์ (แปล) ว่าด้วยตำนานพระพุทโธมณีนรัตนปฏิมากร (พระแก้วมรกต)
๒. มหาวงศ์ (แปล) ว่าด้วยพงศาวดารของประเทศลังกา
๓. ไตรเพท ว่าด้วยคัมภีร์ลัทธิไยตยาศาสตร์ดั้งเดิมของพราหมณ์ ได้แก่ ฤคเวท ยัชฺฐเวท

และสามเวท

๔. ไตรภูมิโลกวิจินิจฉัย ไตรภูมิโลกวิจินิจฉัยฉบับความพิสดารนี้ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นับเป็นหนังสือสำคัญที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่มีความยาวมากเรื่องหนึ่ง ต้นฉบับเดิมมีอยู่ ๒ ฉบับหรือ ๒ ส่วน ฉบับแรกมีความยาว ๒๕ ผูก ฉบับที่ ๒ มีความยาว ๖๐ ผูก ทั้ง ๒ ฉบับ มีชื่อเรียกกันหลายชื่อ เช่น เตภูมิกถา หรือไตรภูมิิกถาบ้าง ไตรภูมิโลกวิจินฉกถา หรือไตรภูมิโลกวิจินิจฉัยบ้าง ไตรโลกวิจินฉกถาหรือไตรโลกวิจินิจฉัยบ้าง แต่ที่นิยมเรียกกันส่วนมากกว่า “ไตรภูมิฉบับหลวง” ซึ่งเป็นหนังสือที่มีเค้าโครงอย่างเดียวกันกับไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพญาลิไทยแห่งกรุงสุโขทัย ลักษณะเป็นคำประพันธ์คล้ายหนังสือเวสสันดรชาดก โดยวางคาถาบาลีก่อนแล้วจึงบรรยายความด้วยร้อยแก้วธรรมดาทำนองเทศนาโวหาร พร้อมทั้งสอดแทรกข้อปัญหาและวิสัยปัญหาต่าง ๆ อย่างพิสดาร หนังสือนี้แบ่งความสำคัญออกเป็น ๔ ภาคด้วยกัน คือ

๑. ภาคมนุสสคาถา ว่าด้วยประเทศที่อยู่ของมนุษย์
๒. ภาคนิรยกาถา ว่าด้วยนรกอันเป็นแดนแห่งการทรมานทุกข์ทรมานของผู้ประพฤติ

ชั่ว

๓. ภาคเทวดา ว่าด้วยสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ตลอดจนบรรยายเรื่องของเทวดาอย่างละเอียด

๔. ภาควิสุทธิคาถา ว่าด้วยข้อปฏิบัติอันจะพึงเป็นแนวทางให้ถึงซึ่งธรรมบริสุทธิ์และบรรลुพระนิพพาน

พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) นับเป็นอาลักษณ์ที่มีความรู้ความชำนาญทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีอย่างแตกฉาน จนเป็นที่นับถือของสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผลงานของท่านนอกจากหนังสือไตรภูมิโลกวิจินิจฉัยแล้วยังปรากฏผลงานอื่น ๆ ซึ่งส่วนใหญ่ล้วนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาแทบทั้งสิ้น พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ถึงอนิจกรรมในปีใดยังไม่พบหลักฐาน เข้าใจว่าคงจะเป็นในราวปลายสมัยรัชกาลที่ ๑ หรือต้นรัชกาลที่ ๒^๑

๒.๒ โครงสร้างและเนื้อหาหนังสือไตรภูมิโลกวิจินิจฉัย

การจะกล่าวถึงเนื้อหาสาระของหนังสือไตรภูมิโลกวิจินิจฉัยในรัชกาลที่ ๑ โดยไม่กล่าวถึงหนังสือไตรภูมิพระร่วง ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทโดยเปรียบเทียบกันนั้น จะเห็นความไม่ชัดเจนแจ่มแจ้ง ถ้ามองอย่างผิวเผินอาจจะใช้บทหรือคำศัพท์เรียกชื่อแตกต่างกัน แต่โดยความรวมแล้วเกือบจะเหมือนกันทุกประเด็นความ

^๑ เปลื้อง ณ นคร, ประวัติวรรณคดีไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๓), หน้า ๒๗๕ – ๒๗๖.

๒.๒.๑ โครงสร้างและเนื้อหาหนังสือไตรภูมิพระร่วง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้สรุปเรื่องและเนื้อหาของไตรภูมิพระร่วงไว้ว่า ไตรภูมิ แปลว่าภูมิ ๓ ที่จริงนั้น มีภูมิ ๔ และในหนังสือไตรภูมิพระร่วงนี้ ท่านต้องการพูดถึงเฉพาะภูมิ ๓ ที่เป็นโลกียภูมิ ใน ไตรภูมิพระร่วงนี้ ท่านนำเนื้อหาของไตรภูมิหรือภูมิ ๓ ที่แบ่งออกเป็น ๓๑ นั้นมาเรียบเรียงจัดเป็นกัณฑ์ ๆ หรือเป็นบท ๆ มีทั้งหมด ๑๑ บทด้วยกัน ภูมิทั้ง ๓ ถ้าพูดให้ย่อที่สุด ไตรภูมิ หรือภูมิ ๓ นั้นมี

๑. กามภูมิ หรือจะเรียกให้เต็มว่า กามาวจรภูมิ แต่เรียก กามภูมิ ง่ายดี

๒. รูปภูมิ หรือ รูปาวจรภูมิ

๓. อรูปภูมิ หรือ อรูปาวจรภูมิ

ถ้าพูดให้เต็มตามหลักวิชา ภูมิมี ๔ ภูมิที่ ๔ ชื่อว่า โลกุตรภูมิ แต่ ๓ ภูมิแรกมีลักษณะร่วมเป็นโลกียภูมิเหมือนกัน และเป็นประเด็นปัญหาซึ่งท่านสอนให้แก้ไข เพื่อจะได้หลุดพ้นออกไปสู่โลกุตรภูมิ ท่านจึงตั้งชื่อ “ไตรภูมิ” เป็นหลักไว้ และแยกโลกุตรภูมิ ออกไปต่างหาก แต่ในที่สุด ใน ไตรภูมิพระร่วง ท่านก็พูดถึงจนจบครบทั้ง ๔ ภูมินั้น

ภูมิที่ ๑ คือ กามภูมิ หรือ กามาวจรภูมิ แยกย่อยออกเป็น ๑๑ ภูมิ กามภูมินี้เป็นตอนที่อธิบายไว้นานที่สุด กามภูมิ ๑๑ จัดประเภทเป็นอบายภูมิ ๔ และกามสุคติภูมิ ๗ ดังนี้

ก. อบายภูมิ ๔ คือ ภูมิที่ไม่มีความเจริญ ฝ่ายข้างเสื่อม ได้แก่

๑) นรกภูมิ

๒) ตีรจันณภูมิ

๓) เปตภูมิ

๔) อสุรกายภูมิ

ใน ไตรภูมิพระร่วง อาจจะได้แบ่งหัวข้อไว้ให้เห็นชัดอย่างนี้ ถ้าไม่จับจดให้ดี ก็อาจจะงงได้ ฉะนั้นก็ให้ทราบว่า ๔ ภูมินี้ เป็นอบายภูมิ เป็นฝ่ายข้างเสื่อม เป็นฝ่ายข้างตกลงไป นรกภูมิ ท่านจัดเป็นกัณฑ์ที่หนึ่ง เรียกว่า ปฐมกัณฑ์

ตีรจันณภูมิ ว่าด้วยสัตว์เดรัจฉาน เป็นกัณฑ์ที่ ๒ คือ ทุตติยกัณฑ์

เปตภูมิ เป็นกัณฑ์ที่ ๓ เรียกว่า ตุตติยกัณฑ์ และ

อสุรกายภูมิ เป็นกัณฑ์ที่ ๔ เรียกว่า จตุตถกัณฑ์

ทั้งหมดนี้เรียกว่าเป็น อบายภูมิ ๔

ข. กามสุคติภูมิ ซึ่งอยู่ในกามภูมิเหมือนกัน เป็นกามภูมิ แต่มีคำว่า “สุคติ” แทรกเข้าไป หมายความว่า เป็นกามภูมิ แต่เป็นฝ่ายดี เป็นฝ่ายสุคติ อบายภูมินั้นเป็นพวกทุคติ เป็นฝ่ายไม่ดี กามสุคติภูมิฝ่ายดีนี้มี ๗ คือ

๐ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้ความเข้าใจไตรภูมิฯ, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑ - ๑๔.

มนุสสภูมิ ชั้นมนุษย์ เป็นฝ่ายสุดดิถีหนึ่ง เป็นกัณฑ์ที่ ๕ ซึ่งเป็นกัณฑ์ที่ยาวมาก มีเนื้อความพิสดาร ต่อจากนั้นก็มาถึง

ฉกามาพจรภูมิ ซึ่งหมายถึงสวรรค์ระดับกามาพจร (ระดับที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม) เรียกเต็มว่า ฉกามาพจรสวรรค์ ๖ ชั้น มีจาตุมหาราชิกา และดาวดึงส์ เป็นต้น ดาวดึงส์นั้น ท่านบรรยายไว้อย่างเป็นพิเศษ แต่สวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น ซึ่งเรียกว่าฉกามาพจรนี้ รวมอยู่ในกัณฑ์เดียว เป็นกัณฑ์ที่ ๖ เรียกว่า ฉกามกัณฑ์

ตั้งแต่กัณฑ์ที่ ๑ ถึงกัณฑ์ที่ ๖ แสดงเรื่องราวของกามภูมิ ๑๑

ภูมิใหญ่ที่ ๒ คือ รูปภูมิ หรือ รูปาวจรภูมิ ได้แก่ รูปพรหม ๑๖ ชั้น ซึ่งพูดถึงการที่จะต้องบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติแล้วไปเกิด และพูดถึงสุทธาวาสซึ่งเป็นรูปพรหมชั้นพิเศษที่เกิดของพระอนาคามีอีก ๕ ชั้น รวมอยู่ใน ๑๖ ชั้นนี้ด้วย เป็นชั้นสูงสุดใน ๑๖ ชั้น คือตั้งแต่ชั้น ๑๒ เป็นต้นไป

รูปภูมิทั้งหมดนี้รวมเข้าเป็นกัณฑ์หนึ่ง เป็นกัณฑ์ที่ ๗ เรียกว่า สัตตมกัณฑ์ กัณฑ์นี้ไม่ยาวเท่าไร รู้สึกว่าคงจะไม่น่าสนใจนักสำหรับประชาชนทั่วไป หรือว่าเป็นเรื่องที่ยากอยู่ อาจเป็นเพราะเหตุนี้ก็ได้ จึงอธิบายไว้แต่พอสังเขป

ภูมิใหญ่ที่ ๓ คือ อรูปภูมิ หรือ อรูปาวจรภูมิ ได้แก่ อรูปพรหม ๔ ชั้น

ในเรื่องอรูปพรหม ๔ ชั้นนี้ มีข้อย่อยอันหนึ่ง พูดถึงเรื่องฉัพพรรณรังสี หรือรัศมี ๖

ประการของพระพุทธเจ้า เพราะเหตุว่าในนั้นได้พูดถึงว่า อรูปพรหมจะรู้ได้อย่างไรว่าพระพุทธเจ้ามาอุบัติแล้วตอบว่ารู้ด้วยเห็นฉัพพรรณรังสี เพราะฉะนั้น เรื่องฉัพพรรณรังสีจึงเป็นเรื่องที่ต้องอธิบายขึ้นมา

อรูปภูมิจัดเป็นกัณฑ์ที่ ๘ เรียกว่า อัฏฐมกัณฑ์ เป็นอันว่าจบภูมิ ๓

แท้จริงแล้ว ไตรภูมิ หรือภูมิ ๓ ควรจบแค่นี้ คือครบไตรภูมิแล้ว แต่หนังสือ ไตรภูมิ

พระร่วงยังพูดถึงเรื่องอื่นต่อไปอีก กล่าวคือบทต่อไปเรียกว่า กัณฑ์ที่ ๙ นวมกัณฑ์ ตั้งชื่อว่า อวินิโยครูป อวินิโยครูป เป็นศัพท์ของพระอภิธรรม กล่าวอย่างง่าย ๆ ว่าในกัณฑ์นี้ ต้องการพูดถึงโลกแห่งวัตถุหรือธรรมชาติแวดล้อม เพราะในกัณฑ์ที่ผ่านมา มาแล้วได้พูดถึงภูมิทั้ง ๓ ซึ่งเป็นภูมิของสิ่งที่มีชีวิตหรือสัตว์โลกในระดับต่าง ๆ มีระดับจิตต่าง ๆ กัน เป็นพวกที่มีจิต มีชีวิต และต่อจากนี้จะพูดถึงโลกแห่งวัตถุ คือ พูดถึงบรรดาวัตถุทั้งหลายที่มีอยู่ในภูมิ ๓ เป็นที่อยู่อาศัยของหมู่สัตว์ในภูมิ ๓ นั้นนั่นเอง

จุดมุ่งหมายที่พูดนั้น ต้องการย้ำให้เห็นว่า ไม่เฉพาะแต่สัตว์ทั้งหลายหรือชาวโลกในชั้นต่าง ๆ เท่านั้น แม้แต่โลกแห่งวัตถุธรรมชาติแวดล้อมนี้ ก็มีความไม่เที่ยงแท้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น หัวข้อที่ท่านตั้งตอนแรกจึงกล่าวถึงอนิจจลักษณะ แล้วต่อจากนั้นก็บรรยายสภาวะแวดล้อมว่ามีอะไรบ้าง ซึ่งเป็นที่ตั้งอาศัยของพวกสัตว์โลกต่าง ๆ ได้กล่าวมาแล้ว บรรยายเรื่องภูเขา แม่น้ำ พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวนพเคราะห์ ดวงดาวต่าง ๆ เรื่องชมพูทวีป ป่าหิมพานต์ อะไรต่าง ๆ ซึ่งเป็นโลกแห่งวัตถุ

เมื่อบรรยายหมดแล้ว ก็ขึ้นใหม่อีกกัณฑ์หนึ่ง เป็นกัณฑ์ที่ ๑๐ ซึ่งเป็นการบรรยายโลกแห่งวัตถุต่อ แต่กัณฑ์นี้พูดถึงการวินาศการอุบัติของโลก กล่าวคือส่วนที่บรรยายไปแล้วนั้นเป็นสภาวะของโลกที่พูดให้เห็นว่าเป็นอย่างไร โลกนั้นมีการเกิดขึ้นหรือการดับไปอย่างไร มีวิวัฒนาการและการสูญสลายเสื่อมไปอย่างไร นี่เรียกว่าเป็นเรื่องกัลป์วินาศอุบัติ ย้ำให้เห็นอนิจจลักษณะที่ปรากฏด้วยการเกิดขึ้นและดับสลายไป จบเรื่องนี้ ก็เป็นอันว่าหมดสิ้นเรื่องโลกแห่งวัตถุหรือธรรมชาติแวดล้อม

กัณฑ์สุดท้ายเรียกเอกาทศกัณฑ์ แปลว่า กัณฑ์ที่ ๑๑ แสดง นิพพานกถา คือว่าด้วยเรื่องนิพพาน ซึ่งพ้นจากไตรภูมิ ถือว่าเป็นโลกุตระภูมิ คือภูมิที่ ๔

เพราะฉะนั้นถ้าจะดูให้ถ้วนความแล้ว ไตรภูมิก็ไม่ใช่แค่ไตรภูมิ แต่เป็นเรื่อง จตุภูมิ หรือภูมิ ๔ คือไม่ใช่เรื่องภูมิ ๓ เท่านั้น แต่พูดถึงการที่จะพ้นไปจากภูมิ ๓ ด้วย และเมื่อพ้นไปจากภูมิ ๓ ก็ถึงภูมิที่ ๔ เป็นโลกุตระภูมิ

ฉะนั้น ในกัณฑ์ที่ว่าด้วยนิพพานนี้ จึงกล่าวถึงโลกุตระภูมิ กล่าวถึงวิธีปฏิบัติเพื่อจะบรรลุนิพพาน กล่าวถึงการบรรลุมรรคผลชั้นต่าง ๆ มีโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกาคามิ มรรค สกาคามีผล อนาคามิ มรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค อรหัตตผล ดังนั้นคือ ครบสมบูรณ์ในโลกุตระภูมิ

อนึ่ง มีข้อสังเกตที่สำคัญด้วยว่า การที่ท่านกล่าวถึงโลกุตระภูมินี้ เป็นการแสดงถึงเป้าหมายของหนังสือไตรภูมิว่า ท่านผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงมีจุดมุ่งหมายอยู่ในพระทัยชัดเจนว่าจะนำผู้อ่านหรือคนที่รับฟังคำสั่งสอนไปไหน คือพูดเรื่องไตรภูมิ ให้เห็นคุณและโทษของไตรภูมิ เพื่อให้หลุดพ้นจากไตรภูมิ จะได้บรรลุดังจตุตถภูมิ (ภูมิที่ ๔) อันได้แก่โลกุตระภูมิ

โดยแท้จริงแล้ว คำว่า “ภูมิ” ในความหมายที่เคร่งครัด ได้แก่ ระดับของจิตใจ แต่เมื่อใช้อย่างหลวม ๆ ก็คลุมถึงชั้นหรือโลกของสัตว์จำพวกที่มีจิตใจอยู่ในระดับนั้น ๆ และในที่นี้ท่านใช้คำว่าภูมิในความหมายแบบหลวม ๆ

นอกจากนั้น ถ้าพิจารณาในแง่ของหลักอภิธรรม ที่จำแนกบรรดาสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่จริง (ปรมาัตถธรรม) เป็น ๔ ประเภท คือ จิต เจตสิก (คุณสมบัติและอาการของจิต) รูป และนิพพาน ก็ให้เห็นได้ว่า หนังสือไตรภูมิพระร่วงนี้ ลำดับเนื้อความตามหลักอภิธรรมนั้น คือ ไตรภูมิเป็นเรื่องของจิตและเจตสิก แล้วมาถึงอวินิภากรูป ก็คือรูป ในที่สุดก็จบที่ข้อสุดท้ายคือ นิพพาน

เมื่อจบนิพพานกถา ก็เป็นอวสานพจน์ (คำลงท้าย หรือกล่าวปิดเรื่อง) ในอวสานพจน์ก็จะจบลงที่บอกถึงอานิสงส์ของการฟังไตรภูมิว่าจะทำให้ได้ทิพยสมบัติ นิพพานสมบัติ คือจุดมุ่งหมายอยู่ที่การบรรลุนิพพาน หรือถ้ายิ่ง ในระหว่างนั้นก็มีความหวังที่จะได้พบพระศรีอารียและตอนที่ว่าด้วยอานิสงส์นี้เป็นส่วนที่มีอิทธิพลสำคัญในทางศีลธรรมของสังคมไทยในอดีตเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

๒.๒.๒ โครงสร้างและเนื้อหาหนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัย

เจ้าพระยาวางษาประพันธ์ (ม.ร.ว.กลาง สนิทวงศ์) กล่าวถึงใจความโดยย่อที่มีอยู่ในหนังสือหนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัยว่า

๑. มนุสสกถา ว่าด้วยโลกดินฟ้ามหาทวีปอันเป็นประเทศที่อยู่ของมนุษย์

๒. นิริยกถา กล่าวพรรณนาว่าด้วยนิริยโลก อันเป็นที่อยู่ของนเรยิกสัตว์อันทนทุกข์เวทนาด้วยผลแห่งทุจริตกรรม

๓. เทวกถา กล่าวพรรณนาว่าด้วยเทวโลก เทพยดาและพรหมผู้เสวยทิพย์สุข

๔. วิสสุทธิกถา กล่าวพรรณนาด้วยข้อปฏิบัติอันจะให้ถึงซึ่งวิสุทธิธรรมอันบริสุทธิ์

คือ อมตมหานิพพาน^๐

เมื่อว่าโดยโครงสร้างและเนื้อหาแล้ว แม้หนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัยก็จำแนกเรื่องออกเป็น ๓ ภูมิ หรือที่ถูกต้องคือ ๔ ภูมิ จะแตกต่างกันก็ประเด็นปลีกย่อย เช่นการบรรยายย่อหรือพิสดารกว่ากันในบางเรื่องเท่านั้น

อนึ่ง ในอวสานกถาของหนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัย ได้กล่าวถึงความมุ่งหวังตั้งประเด็นเอาไว้ว่า

ใจความในหนังสือนี้มีปรากฏอยู่ว่า เมื่อมีมนุษย์เกิดขึ้นในโลก หมู่หรือคณะที่ตั้งขึ้นนั้นก็ยกผู้หนึ่งซึ่งตั้งอยู่ในสัจยสุจริตธรรม ประกอบด้วยความสามารถกำลังและอำนาจขึ้นเป็นใหญ่เป็นประธาน เพื่อปกครองหมู่แลคณะนั้นให้อยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัยอันตรายทั้งปวง เมื่อชาติมนุษย์ได้เจริญยิ่งขึ้นเป็นลำดับมารวมกันตั้งขึ้นเป็นบ้านเมือง ก็บันดาลให้พระบรมโพธิสัตว์มาอุปบัติในมนุษย์โลก มีบุญญาธิการแก่กล้าประกอบด้วยความสามารถยิ่งกว่าชนทั้งปวง ประชาชนจึงได้อัญเชิญพระบรมโพธิสัตว์ขึ้นเป็นเจ้าเป็นใหญ่ ถวายพระนามว่า พระเจ้ามหาสมมตขัตติยราช เป็นประมุขบรมกษัตริย์แต่ในประมุกกาลสืบมา พระองค์ได้ทรงตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรมเป็นนิจันรันดร์ บรรดาเสนาอำมาตยราชเสวก ตลอดจนประชาชนพลเมืองก็มีความเชื่อมั่นจงรักภักดีต่อพระองค์ ประกอบด้วยความสามัคคีต่อกันและกันในทุกชั้นทุกตระกูล สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรก็อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้า ประเทศบ้านเมืองก็รุ่งเรืองไพศาลสมบูรณ์ ประกอบไปด้วยนานาโภคทรัพย์กำลังและอำนาจ จึงเห็นได้ว่าชาติและบ้านเมืองใดก็ดี ที่มีพระมหากษัตริย์เป็นใหญ่เป็นประธานแล้ว ประเทศบ้านเมืองนั้นก็เจริญรุ่งเรืองไพศาลสมบูรณ์มั่นคงดำรงเป็นอิสราภยนิรันดร์ ดังปรากฏมาแต่ในประมุกกาลนั้นแล้วดังนี้

^๐ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัย, จำลองจากฉบับหลวง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๖), หน้า คำปรารภ.

มาตาปิตุกตญญกตเวทิตา

สาสนทพหสทฐา

อญ

มณิสัมมุคิ

อิสฺสรมุขาทิสจจํ

ความกตัญญูกตเวทิต่อกุณปิตามารดา

ความเชื่อมั่นต่อกันและกัน

ความซื่อสัตย์สุจริตต่อผู้เป็นใหญ่เป็นประธาน มีพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า

เป็นต้น

ธรรม ๔ ประการนี้ ถ้ามีฝังแน่นอยู่ในสันดานแห่งบุคคลใด ในวงศ์ตระกูลใด ในชนบทใด และในประเทศบ้านเมืองใดแล้ว บุคคลผู้นั้น วงศ์ตระกูลนั้น ชนบทนั้น และประเทศบ้านเมืองนั้น ก็จะประกอบไปด้วยความเจริญสุขสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคล อันเป็นสุขุมผลทั้งในโลกนี้และโลกหน้าหาที่สุดมิได้ ดังพรรณนามาจะนี้^{*}

๒.๓ จริยธรรมสำหรับการบริหารราชการแผ่นดินในไตรภูมิโลกวินิจฉัย

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การดำเนินเรื่องของไตรภูมิโลกวินิจฉัย อยู่ในลักษณะเดียวกันกับไตรภูมิพระร่วงของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย ต่างแต่วิธีการนำเสนอในรูปแบบปลีกย่อยเท่านั้น เช่นการเน้นประเด็นสำคัญของหลักธรรมอันควรประพฤติปฏิบัติ

ในการศึกษาเรื่องไตรภูมิพระร่วง มีแง่ที่จะพูดในทางหลักธรรมอย่างเช่นศึกษาโดยเทียบกับหลักธรรมหมวดอื่นของพระพุทธศาสนา ขอยกตัวอย่างเมื่อมองในแง่ปฏิจจสมุปบาทหรือปัจจัยการ^๑

ปฏิจจสมุปบาทนี้พูดอย่างย่อ ๆ ท่านจัดเป็นไตรวัฏฏ์ หรือวัฏฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม และวิบาก

กิเลส คือความชั่วต่าง ๆ ที่มีอยู่ในใจ สิ่งที่ทำให้ใจเศร้าหมองมีความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นต้น

กรรม คือการกระทำ ได้แก่การกระทำที่เนื่องมาจากกิเลส จิตใจที่ประกอบด้วยกิเลส นั้นมีเจตนาประกอบด้วยความโลภ เป็นต้น เมื่อทำอะไรไปด้วยความโลภ ก็อาจเกิดโทษทุจริต เช่นไปลักของเขา หรือถ้าใจประกอบด้วยโทสะ ความโกรธ ความคิดประทุษร้าย ก็จะไปทำลายผู้อื่น ไปฆ่าฟันเขา หรือประกอบด้วยโมหะ ก็จะมี ความลุ่มหลง อันนี้เป็นต้นเหตุ แล้วจะได้รับผล ซึ่งเรียกว่าวิบาก

^{*} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗ – ๑๑๘.

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๗/๑๑.

วิบาก คือผลที่ว่า เมื่อทำชั่ว ก็ประสบผลให้ชีวิตเสื่อมเสียคุณภาพ เป็นความหยาบ
ทราม ความทุกข์ ความเดือดร้อน หรือถ้าทำกรรมดี ก็ได้ประสบผลดี ให้ชีวิตเจริญงอกงาม
เพิ่มพูนคุณภาพ เป็นความสุข ถ้ามองเป็นรูปธรรมให้ชัด ก็คือไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ที่ดีและไม่ดี
เพราะภพภูมิต่าง ๆ นั้นเป็นที่เกิด ที่ประสบผล ที่ได้รับวิบากของการกระทำ

ถ้ามองในแง่ของกิเลส กรรม วิบาก จะเห็นได้ว่าเรื่องไตรภูมินี้เริ่มต้นด้วยวิบาก คือใน
ไตรภูมิภูมิต้น จับเอาวิบาก เอาผลเป็นจุดเริ่มต้นก่อน คือเริ่มด้วยสภาพที่เป็นวิบากที่เราจะได้รับ
เพราะการไปเกิดในอบาย เช่น เกิดในนรก ก็ดี ไปเกิดในสุคติมีมนุษย์ เป็นต้น ตลอดจนสวรรค์
ต่าง ๆ เป็นเทพ เป็นพรหม ไม่ว่าจะเป็นรูปพรหม อรูปพรหม ก็ดี ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องของวิบาก
จากนั้นจึงสืบสาวต่อไปว่า การที่ได้ผลอย่างนั้น ๆ เกิดจากทำกรรมอะไร คล้ายกับจะ
ยกเอาปรากฏการณ์ขึ้นมาพูดก่อน เมื่อพูดถึงปรากฏการณ์ที่เป็นผลคือวิบาก แล้วจึงสืบสาวลงไป
หากรรมที่เป็นเหตุคือการกระทำ ต่อจากนั้นก็พูดถึงกิเลสที่เป็นตัวประกอบ ประดุจซึ่งเป็น
เหตุให้ทำกรรมนั้น ๆ ทั้งนี้ จุดเน้นอยู่ที่กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลนั้น ๆ นี่เป็นตัวอย่างการ
วินิจฉัยในแง่หลักกิเลส กรรม วิบาก ไตรภูมิพระร่วงนี้ ก็เป็นแนวการเขียนคำสอนในทาง
พระพุทธศาสนาแบบหนึ่ง คือเริ่มด้วยส่วนที่เป็นวิบาก

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)^๖ กล่าวว่า การที่เราจะเข้าใจหลักธรรมในทาง
พระพุทธศาสนาได้ชัดเจนแม้แต่ในระดับศีลธรรม จะต้องมีการเปรียบเทียบกับภูมิหลังด้วย ภูมิ
หลังที่เกี่ยวข้องซึ่งเป็นที่มาให้เกิดพระพุทธศาสนา คือศาสนาพราหมณ์ พระพุทธเจ้าอุบัติ
ท่ามกลางสังคมที่ศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลครอบคลุมทั่ว แต่ไม่ทรงเห็นด้วยกับหลักความเชื่อ
และการปฏิบัติมากมายหลายอย่างของพราหมณ์ จึงทรงสอนคัดค้านพูดได้ในแง่หนึ่งว่า
พระพุทธศาสนาเกิดมาเพื่อขัดแย้ง ตอบโต้ หักล้างคำสอนของพราหมณ์ ฉะนั้น หลักธรรมและ
คำศัพท์ต่าง ๆ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา จึงมีมากมายที่เหมือนกับในศาสนาพราหมณ์
เป็นธรรมดาที่ว่า ในภูมิหลังและสภาพแวดล้อมอย่างนั้น คำศัพท์ที่ประชาชนเขาพูด
กันอย่างไร พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมาก็ต้องใช้คำเหล่านั้น ฉะนั้นโดยทั่วไปเราจะพูดว่า
พระพุทธศาสนาได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ แต่การพูดเพียงว่าได้รับอิทธิพลนี้ไม่พอ เรา
จะต้องพูดต่อไปด้วยว่า พระพุทธศาสนานั้นเกิดขึ้นเพื่อจะหักล้างคำสอนของพราหมณ์เป็นส่วน
สำคัญ และเมื่อจะหักล้างหรือโต้แย้งคำสอนของพราหมณ์ จึงต้องยกเอาถ้อยคำที่เป็นคำสอนของ
พราหมณ์นั้นขึ้นมาวิเคราะห์วิจารณ์

ฉะนั้นอะไรก็ตามที่พูดด้วยคำศัพท์เดียวกัน ก็จะมี ความหมายต่างกัน เช่น เรื่องกรรม
เป็นต้น กรรมในศาสนาพราหมณ์ก็มี ศาสนาอื่นในอินเดียก็มีเรื่องกรรม ศาสนาเซน หรือของ
นิครนถนาฏบุตรก็มีเรื่องกรรม

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้เข้าใจไตรภูมิฯ, พิมพ์ครั้งที่
๘, หน้า ๑๕-๑๖.

แต่กรรมในศาสนาพราหมณ์มีไว้เพื่อสนับสนุนเรื่องวรรณะสี่ ส่วนพระพุทธศาสนาสอนหลักกรรมเพื่อหักล้างระบบวรรณะสี่ กรรมในศาสนาเช่นเป็นลัทธิกรรมเก่า ส่วนหลักกรรมในพระพุทธศาสนามุ่งให้กระทำการอันจะให้เกิดผลดีตรงตามเหตุปัจจัย

ศาสนาพราหมณ์สอนหลักกรรมเพื่อให้เชื่อว่า การที่มาจากในวรรณะสี่ เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ เป็นศูทร ก็เพราะว่าท่านได้ทำกรรมที่จะให้มันเป็นอย่างนั้น ดังนั้น ถ้าท่านเกิดมาในวรรณะไหน ท่านก็ต้องยอมรับสภาพที่ท่านเป็นอยู่ และท่านมีหน้าที่ประจำวรรณะ ซึ่งท่านต้องทำตามให้ดีที่สุด ตัวอย่างเช่น สิทธิของวรรณะศูทรมีจำกัดแค่นี้ ท่านก็ต้องทำอยู่ในขอบเขตเท่านั้น และเมื่อทำอย่างนั้นแล้วก็นับว่าเป็นกรรมดีของท่าน เมื่อทำตามหน้าที่ของวรรณะศูทรดีแล้ว ท่านก็มีทางมีความหวังที่จะไปเกิดดีขึ้นต่อไปในชาติเบื้องหน้า อาจจะไปเกิดในวรรณะสูงขึ้น และมีทางที่จะเจริญก้าวหน้า บรรลุโมกษะ ได้หลุดพ้น ได้เข้าถึงพรหมได้ แต่ตราบใดที่ท่านยังเป็นคนวรรณะศูทร ชาตินี้ทั้งชาติท่านไม่มีทางที่จะได้เจริญก้าวหน้าในทางจิตใจ ไม่มีทางที่จะได้ศึกษาพระเวท ไม่มีทางที่จะบรรลุเข้าถึงพรหม แต่พระพุทธศาสนาสอนหลักกรรมเพื่อหักล้างวรรณะสี่นี้ พระพุทธศาสนาสอนว่า คนเราจะสูงและต่ำตามประเสริฐไม่ได้อยู่ที่ชาติกำเนิด ใครทำกรรมดี คนนั้นก็เป็นคนดี ทำกรรมชั่วก็เป็นคนชั่ว เมื่อท่านประพฤติปฏิบัติดี ท่านมีความเพียรพยายามใช้สติปัญญา ท่านก็สามารถบรรลุธรรมได้ เป็นพระอรหันต์ได้ ไม่ว่าจะอยู่ในวรรณะไหน

อนึ่ง ในสาระสำคัญบางเรื่องเช่น จักรวาลวิทยาของพราหมณ์กับพุทธ มีความแตกต่างกันหลายประการ เช่นอย่างเรื่องพระอินทร์ พระอินทร์ในฝ่ายของศาสนาพราหมณ์ เป็นเทพพวกนักรบ ต่อมาพระอินทร์นี้ก็เสื่อมลงกลายเป็นเทพที่ได้ประพาศชั่วเสียหาย แล้วต่อมาก็มีเทพผู้อื่นเป็นใหญ่ขึ้นแทน เป็นพระวิษณุ พระศิวะ ซึ่งเป็นผู้ยิ่งใหญ่ขึ้นมาภายหลัง แต่อย่างไรก็ตาม เทพเหล่านี้ก็เป็นพวกอมร เป็นพวกที่ไม่ตาย ใครได้ไปอยู่กับพระนารายณ์ พระอิศวร ก็ได้มีชีวิตนิรันดร์

แต่ในทางพระพุทธศาสนา คติเรื่องนี้แตกต่างออกไป พระอินทร์กลายเป็นเทพที่เป็นผู้พิทักษ์ปกป้องความดี คอยตามรักษาคนดี และพระอินทร์ก็เป็นตำแหน่งต้องเกิด ตาย มีอายุไม่ได้เที่ยงแท้กันนิรันดร์ ใครทำดี ใครเป็นนักสังคัมสงเคราะห์ อย่างมฆมาณพ ซึ่งเป็นนักบำเพ็ญประโยชน์ชักชวนพวกเพื่อน ๆ จำนวน ๓๒ คนมาช่วยกันกวาดสถานที่ มาช่วยสร้างที่พักคนเดินทาง ทำกิจการสาธารณประโยชน์ แล้วก็ได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ เมื่อหมดบุญแล้วก็ไปหมุนเวียนวายเป็นตายเกิดอีก ผู้คนที่ทำความดี ก็ไปเกิดเป็นพระอินทร์ต่อไป แล้วก็ไปทำหน้าที่นั้นเป็นตำแหน่ง ไม่เหมือนศาสนาพราหมณ์ ที่ว่าอยู่มาอย่างไรก็อยู่ไปอย่างนั้น ตลอดนิรันดร์

ข้อสำคัญก็คือว่า ในทางพุทธศาสนาถือว่า สวรรค์ไม่ว่าชั้นไหน จนกระทั่งถึงพระพรหม ก็ล้วนไม่เที่ยง ไม่ได้อยู่นิรันดร์ จะต้องหมุนเวียนวายเป็นตายเกิดได้ตลอดไป เกิดสูงเป็นพระพรหม ต่อไปอาจจะตกลงมาเกิดเป็นมนุษย์ มนุษย์ทำความชั่วไปเกิดในนรก หรือไปเป็นเปรตอีกก็ได้ หมุนเวียนเปลี่ยนไปเรื่อย เป็นความเสมอภาคกันอย่างหนึ่ง

พระพุทธศาสนาสอนว่า การที่จะประสบความสำเร็จสูงสุดได้นั้น จะต้องหลุดพ้นจากภพภูมิ เหล่านี้ทั้งหมด ฉะนั้นจึงสอนอีกขั้นหนึ่งคือ พ้นจากภพภูมิของพวกสวรรค์ เทพ พรหม เหล่านี้ ไปถึงโลกุตระภูมิ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า จุดหมายของศาสนาพราหมณ์ คือให้ไปเกิดมีชีวิตนิรันดร์อยู่กับพระพรหม หรือเทพสูงสุด ที่สถิตบนยอดสุดของจักรวาล แต่จุดหมายของพระพุทธศาสนา ต้องการข้ามพ้นจักรวาลลอยเหนือเทพพรหมทั้งหมด กล่าวสรุปได้ว่า จุดหมายสูงสุดของพราหมณ์ คือการขึ้นไปถึงจุดสูงสุดของไตรภูมิ ส่วนจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือการพ้นออกไปได้จากไตรภูมิ

เพราะฉะนั้น เป็นอันว่า ไตรภูมิพระร่วง พรรณนาเรื่องดี-ร้าย ตั้งแต่ภูมิต่ำสุด ถึงภูมิสูงสุด จนพ้นไปได้จากภูมิทั้งหมดในที่สุด ซึ่งแนวการบรรยายอย่างนี้เทียบได้กับหลักอนุพัฟพิกตาของพระพุทธเจ้า คือหลักการสอนอย่างหนึ่งที่พระองค์ตรัสสอนไปตามลำดับความลุ่มลึก ซึ่งมี ๕ ขั้นตอน เริ่มด้วย ทาน ชักชวนให้ทานเผื่อแผ่แบ่งปัน แล้วกล่าวถึง ศีล ให้ประพฤติดี บำเพ็ญศีลถึง สักกะ ก็จะได้อานิสงส์ที่น่าปรารถนา ได้เกิดในสวรรค์ มีความสุขอะไรต่าง ๆ ที่เป็นผลดี ข้อสี่ กามาทีนวะ เมื่อได้ผลจากสวรรค์มีความสุขจากกามาแล้ว ต่อจากนั้นก็บรรยายโทษของกามบ้างว่า กามนั้นมีโทษอย่างไร ว่าไม่เที่ยงแท้ ไม่คงอยู่ยั่งยืนอะไรทำนองนี้ เสร็จแล้วก็จะไปถึงข้อสุดท้าย เนกขัมมานิสังสะ กล่าวถึงอานิสงส์ของการปลีกหลีกออกจากกามที่มีเที่ยงแท้ถาวร ที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น เสร็จแล้วก็ตรัสร้อยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

แนวของไตรภูมิพระร่วงนี้ มองในแง่หนึ่งก็จะเป็นอย่างนั้น คือเป็นแนวของอนุพัฟพิกตา ซึ่งเป็นวิธีสอนของพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ยังได้กล่าวเปรียบเทียบไตรภูมิพระร่วงกับไตรภูมิโลกวิจิตรไว้ว่า เมื่อลองเทียบไตรภูมิพระร่วงกับไตรภูมิโลกวิจิตร จะเห็นว่า แนวการประพันธ์ไม่เหมือนกัน สำหรับเรื่องปลีกย่อยก็กลับกันอยู่แล้ว เช่น ไตรภูมิโลกวิจิตร ท่านเริ่มด้วยโลกแห่งวัตถุ หรือจำพวกธรรมชาติแวดล้อมก่อน คือบรรยายเรื่องจักรวาล การเกิด การดับสลาย วิวัฒนาการของโลก แล้วจึงไปพูดถึงเรื่องภูมิต่าง ๆ ที่เป็นเรื่องสัตว์โลกที่มีชีวิตจิตใจที่ละชั้น เริ่มตั้งแต่แรกขึ้นมา ตั้งแต่นั้นก็คล้าย ๆ กับไตรภูมิพระร่วง ในที่สุดก็ลงท้ายด้วยวิสุทธิกถา วิสุทธิกถา ก็ตรงกับนิพพานกถานั้นเอง^๖

เมื่อกล่าวถึงศีลธรรมในไตรภูมิ ในด้านหลักธรรมที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ท่านได้กล่าวถึงทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมที่รู้จักกันดีในประเทศไทย คือเราคำนึงกับคตินิยามสำหรับพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองแผ่นดินว่าจะต้องตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม หลักทศพิธราชธรรมนั้นที่จริงในคัมภีร์แต่เดิม ท่านไม่ได้พูดถึงว่าเป็นธรรมะของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดิท่านมีจักรวรรดิวัตร^๗ กล่าวคือในจักรกวัตติสูตร ที่ว่าด้วยเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิโดยตรงเมื่อพูดถึงพระ

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^๗ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒-๖๓.

เจ้าจักรพรรดิแล้ว ก็พูดถึงจักรวรรดิวัตร (วัตรหรือหลักความประพฤติหรือหน้าที่ของพระจักรพรรดิ) ที่อรรถกถาแยกย่อยออกเป็น ๑๒ ประการ ดังที่เราเรียกว่า จักรวรรดิวัตร ๑๒ แต่ในไตรภูมินี้ไม่ได้พูดถึงจักรวรรดิวัตรเลย ทั้ง ๆ ที่พูดถึงพระเจ้าจักรพรรดิ แต่ไปพูดถึงทศพิชราชธรรม^{๐๐}

คติเรื่องทศพิชราชธรรม คงจะเป็นที่รู้แพร่หลายกันในสมัยนั้นมากแม้แต่เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิสั่งสอนพวกเจ้าต่าง ๆ ในดินแดนที่พระองค์ไปพิชิตได้ ก็จะต้องสอนให้พวกกษัตริย์เหล่านั้นตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรม อันนี้เป็นคติเกี่ยวกับทศพิชราชธรรม เป็นหลักของการปกครอง ธรรมสำหรับนักปกครองยังมีกล่าวไว้ในไตรภูมิอีกมากกว่านี้ เช่นว่าด้วยความยุติธรรม และการเกื้อกูลประชาราษฎร์เป็นต้น ซึ่งแสดงไว้มากในตอนว่าด้วยเทศนาธรรมของพระเจ้าจักรพรรดิราช ที่สั่งสอนท้าวพระยาทั้งหลาย

ศีลธรรมหรือหลักความประพฤติสำหรับราษฎรหรือไพร่ฟ้าข้าไท ท่านไม่ได้สอนไว้เฉพาะเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก แต่สอนรวมอยู่ในเรื่องเกี่ยวกับกรรมที่คนทุกคนไม่ว่าชั้นใด เมื่อทำแล้วก็ต้องได้รับผลเสมอเหมือนกัน คำสอนอย่างนี้จะกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ ในรูปของกรรมที่จะทำให้เกิดในภูมินั้น ๆ

เกี่ยวกับศีลธรรมหรือหลักความประพฤติที่แสดงตามแนวของกรรม และการได้รับผลดีผลชั่วในนรกสวรรค์ เป็นต้น ซึ่งบรรยายไว้ในไตรภูมินี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) มีข้อสังเกตที่ขอตั้งไว้ให้ช่วยกันพิจารณาบางประการคือ

๑. นอกจากผลร้ายของการทำผิดต่อพ่อแม่ สมณพราหมณาจารย์และพระสงฆ์ผู้ทรงศีล ตลอดถึงผู้เฒ่าผู้แก่ ที่กล่าวถึงบ่อยครั้งแล้ว ไตรภูมิเน้นย้ำถึงกรรมชั่วและผลร้ายแห่งกรรมชั่วของนักปกครอง หรือข้าราชการที่ข่มเหงเบียดเบียนประชาชน หรือปกครองโดยไม่ชอบธรรม
๒. แนวการบรรยายทำให้เห็นว่า ท่านยังมุ่งให้คนคำนึงถึงกรรมดีกรรมชั่วที่ตนจะทำ ซึ่งจะทำให้ตนประสบผลดีผลร้ายในกาลต่อไปข้างหน้า มิใช่มุ่งชี้บุญกรรมบาปกรรมในอดีต (กรรมเก่า) เพื่อให้คนยอมรับสภาพปัจจุบัน ไม่ว่าของตนหรือของผู้อื่น
๓. ในฝ่ายกรรมดี แม้จะกล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ แต่การบรรยายเกี่ยวกับกรรมดี ดูเหมือนจะใช้ถ้อยคำอยู่ในวงจำกัดมาก แสดงรายการของการกระทำที่จัดว่าเป็นบุญหรือความดีเพียงเล็กน้อยตามหัวข้อหลัก หรือให้ความหมายในขอบเขตที่มองดูแคบ ไม่ได้แจกแจงรายละเอียดหรือข้อย่อย^{๐๐}

จริยธรรมสำหรับการบริหารราชการแผ่นดินในไตรภูมิโลกวิจิตร เมื่อจำแนกออกไปตามลักษณะทางด้านการเมืองการปกครอง ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม เป็นต้น

^{๐๐} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๗๖/๑๑๒.

^{๐๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้เข้าใจไตรภูมิฯ, พิมพ์ครั้งที่ ๘ ,

๒.๓.๑ ด้านการเมืองการปกครอง

หน้าที่พระราชามหากษัตริย์หรือชนชั้นปกครอง มีหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎรไพร่ฟ้าประชาชน พึงประพฤติตามหลักธรรม ๔ หมวดใหญ่คือ จักรวรรดิวัตร, ทศพิธราชธรรม, ราชสังคหะ ๔, และอรัญมิกสูตร โดยมีอธิบายดังนี้

๑) จักรวรรดิวัตร

จริยธรรมข้อนี้มีมาในจกักวัดติสุตร พระสูตรต้นตปิฎก ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค
ที่พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิทัฬหะเนมิ กะภิกษุทั้งหลายว่า

เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้มีพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า ทัฬหะเนมิ ผู้ทรงธรรม
ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขต ทรงได้รับชัยชนะ มี
ราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ ได้แก่ (๑) จักรแก้ว (๒) ช้างแก้ว (๓) ม้าแก้ว
(๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖) คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรสมากกว่า ๑,๐๐๐
องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถย่ำยีราชศัตรูได้ พระองค์ทรงชนะ
โดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัตรา ครอบครองแผ่นดินนี้ มีสาครเป็นขอบเขต

ครั้งนั้น เมื่อเวลาผ่านไปหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี พระเจ้าทัฬหะเนมิ
รับสั่งเรียกราชบุรุษคนหนึ่งมาตรัสว่า ‘บุรุษผู้เจริญ ในขณะที่ท่านเห็นจักรแก้วอันเป็นทิพย์ถอย
เคลื่อนจากที่ตั้ง พึงบอกแก่เราทันที’ ราชบุรุษนั้นทูลรับสนองพระราชดำรัสแล้ว เมื่อเวลาผ่านไป
อีกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี ราชบุรุษนั้นได้เห็นจักรแก้วอันเป็นทิพย์ถอยเคลื่อนจากที่ตั้ง
จึงเข้าไปเฝ้าท้าวเธอถึงที่ประทับ แล้วได้กราบทูลพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทัฬหะเนมิดังนี้ว่า
‘ขอเดชะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอพระองค์ทรงทราบเถิด จักรแก้วอันเป็นทิพย์ของพระองค์
ถอยเคลื่อนจากที่ตั้งแล้ว’

ลำดับนั้น ท้าวเธอรับสั่งเรียกพระกุมาร ผู้เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่มาตรัส
ว่า ‘ลูกเอ๋ยทราบว่าจักรแก้วอันเป็นทิพย์ของพ่อถอยเคลื่อนจากที่ตั้งแล้ว ก็พ่อได้ยินมาว่า ‘จักร
แก้วอันเป็นทิพย์ของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์ใดถอยเคลื่อนจากที่ตั้ง ณ บัดนี้ พระเจ้าจักรพรรดิ
พระองค์นั้น จะทรงพระชนม์อยู่ได้ไม่นาน’ กามทั้งหลายอันเป็นของมนุษย์พอกี้ได้บริโภคแล้ว
บัดนี้เป็นเวลาที่พ่อจะแสวงหากามทั้งหลายอันเป็นทิพย์ มาเถิด ลูกเอ๋ย ลูกจงปกครองแผ่นดิน
อันมีมหาสมุทรเป็นขอบเขตนี้ ส่วนพ่อจะเกษมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ออกจากเรือน
บวชเป็นบรรพชิต’

ครั้นพระเจ้าทัฬหะเนมิทรงสั่งสอนพระกุมารผู้เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในเรื่อง
การครองราชย์เรียบร้อยแล้ว ทรงโกนพระเกศาและพระมัสสุ ทรงครองผ้ากาสาวพัสตร์เสด็จออก
จากพระราชวังผนวชเป็นบรรพชิต เมื่อพระราชฤกษ์ผนวชได้ ๗ วัน จักรแก้วอันเป็นทิพย์ได้
อันตรธานไป

๐๐ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๑-๘๕/๖๐-๖๓.

ครั้งนั้น ราชบุรุษคนหนึ่งเข้าไปเฝ้ากษัตริราชิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้วถึงที่ประทับ ได้กราบทูลดังนี้ว่า ‘ขอเดชะ ไฉ่ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอพระองค์ทรงทราบเถิด จักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว’ ขณะนั้น เมื่อจักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว ท้าวเธอทรงเสียพระทัย ทรงแสดงความเสียพระทัยให้ปรากฏ จึงเสด็จเข้าไปหาพระราชนัดดาซึ่งประทับแล้วกราบทูลดังนี้ว่า ‘ขอเดชะ ไฉ่ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระองค์ทรงทราบเถิด จักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว’ เมื่อท้าวเธอกราบทูลอย่างนี้พระราชนัดดาจึงตรัสว่า ‘ลูก เมื่อจักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว เจ้าอย่าเสียใจและอย่าแสดงความเสียใจให้ปรากฏเลย ด้วยว่า จักรแก้วอันเป็นทิพย์ หาใช่เป็นทรัพย์สมบัติที่เป็นมรดกสืบมาจากบิดาของเจ้าไม่ ขอให้ลูกประพฤติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐเถิด ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล คือ เมื่อลูกประพฤติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐ สนานพระเศียร ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ ประทับอยู่ชั้นบนปราสาทหลังงาม จักปรากฏจักรแก้วอันเป็นทิพย์ ซึ่งมีค่า ๑,๐๐๐ ชี มีกิง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง’

‘จักรวรรดิวัตรอันประเสริฐนั้น เป็นอย่างไร พระเจ้าข้า’

‘ลูกเอ๋ย ถ้าเช่นนั้น ลูกจงอาศัยธรรม^{๐๐} เท่านั้น สักการะธรรม เคารพธรรม นับถือธรรม บูชาธรรม นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่ จงจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองชนภายใน กำลังพล พวกกษัตริย์ผู้ตามเสด็จ พราหมณ์และคหบดี ชวานิคมและชาวชนบท สมณพราหมณ์ สัตว์จำพวกเนื้อและนกโดยธรรมชาติ การกระทำสิ่งที่ผิดแบบแผน อย่าได้เป็นไปในแวงแคว้นของลูก อนึ่ง บุคคลเหล่าใดในแวงแคว้นของลูก ไม่มีทรัพย์ ลูกพึงให้ทรัพย์แก่บุคคลเหล่านั้นด้วย อนึ่งสมณพราหมณ์เหล่าใดในแวงแคว้นของลูก เว้นขาดจากความมัวเมา และความประมาท ตั้งมั่นอยู่ในขันติ (ความอดทน) และโสรัจจะ (ความเสถียร) ผีกตน สงบตน ให้ตนดับกิเลสอยู่แต่ผู้เดียว ลูกพึงเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้นตามกาลอันควร แล้วไต่ถามสอบถามว่า ‘ท่านขอรับ อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเกี่ยวข้อง อะไรไม่ควรเกี่ยวข้อง อะไรที่ข้าพเจ้าทำอยู่พึงเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ตลอดกาลนาน หรือว่าอะไรที่ข้าพเจ้าทำอยู่ พึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขตลอดกาลนาน’ ครั้นลูกได้ฟังจากสมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้วสิ่งใดเป็นอกุศล พึงละเว้นสิ่งนั้น สิ่งใดเป็นกุศล พึงยึดถือประพฤติสิ่งนั้นให้มั่น ลูกเอ๋ย จักรวรรดิวัตรอันประเสริฐนั้น เป็นอย่างนี้แล’

กษัตริราชิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว รับสนองพระดำรัสของพระราชนัดดาแล้ว ทรงประพฤติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐ เมื่อท้าวเธอทรงประพฤติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐอยู่ สนานพระเศียร ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ ประทับอยู่ชั้นบนปราสาทหลังงาม ปรากฏจักรแก้วอันเป็นทิพย์ ซึ่งมีค่า ๑,๐๐๐ ชี มีกิง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง

^{๐๐} ธรรม ในที่นี้หมายถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ (๑) เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้ (๓) เว้นขาดจากการประพฤติผิดในกาม (๔) เว้นขาดจากการพูดเท็จ (๕) เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด (๖) เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ (๗) เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ (๘) ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของของเขา (๙) ความมีจิตไม่พยายาทำ (๑๐) ความเห็นชอบ (ที.ปา.อ.๘๔/๓๔).

เมื่อกษัตริราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้วทอดพระเนตรแล้วทรงดำริว่า ‘เราได้ฟังเรื่องนี้มาว่า ‘กษัตริราชพระองค์ใด ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ทรงสนานพระเศียร ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ ประทับอยู่ชั้นบนปราสาทหลังงาม จักปรากฏจักรแก้วอันเป็นทิพย์ ซึ่งมีค่า ๑,๐๐๐ ชี มีกง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง กษัตริราชพระองค์นั้นย่อมเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เราเป็นพระเจ้าจักรพรรดิกระมัง’

ลำดับนั้น ท้าวเธอทรงลุกจากที่ประทับ ทรงพระภูษาเฉวียงบ่า พระหัตถ์ซ้าย ทรงจัดพระเต้าทอง พระหัตถ์ขวาทรงชูจักรแก้วขึ้นตรัสว่า ‘จักรแก้วอันประเสริฐจงหมุนไป จงได้รับชัยชนะอันยิ่งใหญ่’ ทันใดนั้น จักรแก้วหมุนไปทางทิศตะวันออก ท้าวเธอพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนา ได้เสด็จตามไป เสด็จเข้าพักแรมพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนาในประเทศที่จักรแก้วอันเป็นทิพย์หยุดอยู่

หมวดธรรมตามที่ปรากฏอ้างถึงในจกกวัดติสฺสุตร หมายถึงจักรวรรดิวัตร ๑๒ ซึ่งพระราชวรมุณี (ป.อ.ปยุตฺโต) บรรยายใจความไว้ดังนี้

จักรวรรดิวัตร ๑๒ วัตรของพระเจ้าจักรพรรดิ, พระจริยาที่พระเจ้าจักรพรรดิพึงทรงบำเพ็ญสม่ำเสมอ, ธรรมเนียมการทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจของพระเจ้าจักรพรรดิ, หน้าที่ของนักปกครองผู้ยิ่งใหญ่

๑. ธรรมาธิปไตย เคารพนับถือบูชาบำเพ็ญกรรม ยึดธรรมเป็นหลัก เป็นธงชัย เป็นธรรมาธิปไตย

ธรรมการรักษาวรรณคูปติ จัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองอันชอบธรรมและเป็นธรรม

ก. อันโตชน แก่ชนภายใน ตั้งแต่พระมเหสี ไอรส ธิดา จนถึงผู้ปฏิบัติราชการในพระองค์ทั้งหมด คือ คนในปกครองส่วนตัว ตั้งแต่บุตรธิดาเป็นต้นไป ด้วยให้การบำรุงเลี้ยงอบรมสั่งสอนเป็นต้น ให้อยู่โดยเรียบร้อยสงบสุข และมีความเคารพนับถือกัน

ข. พลกาย แก่กองทัพ คือ ปวงเสนาข้าทหาร, ข้าราชการฝ่ายทหาร

ค. ขัตติยะ แก่กษัตริย์ทั้งหลายผู้อยู่ในพระบรมเดชาานุภาพ, เจ้าเมืองขึ้น, ปัจจุบันสงเคราะห์ชนชั้นปกครองและนักบริหารชั้นผู้ใหญ่ทั้งหลาย, ข้าราชการฝ่ายปกครอง

ง. อนุยนต์ แก่ผู้ตามเสด็จ คือ ราชบริพารทั้งหลาย, ปัจจุบันควรสงเคราะห์ข้าราชการฝ่ายพลเรือนเข้าทั้งหมด

จ. พราหมณคฤหบดี แก่ชนเจ้าพิธี เจ้าหน้าที่สั่งสอน พ่อค้า เจ้าไร่นา คือผู้ประกอบอาชีพวิชาการ หมอ พ่อค้า และเกษตรกร ด้วยช่วยจัดหาทุนและอุปกรณ์เป็นต้น

ฉ. เหนคมชาวนบท แก่ชาวนิคมนบท คือ ราษฎรทั้งปวงทุกท้องถิ่นตลอดถึงชายแดนทั่วไปไม่ทอดทิ้ง

ช. สมณพราหมณ์ แก่พระสงฆ์และบรรพชิตผู้ทรงศีลทรงคุณธรรม

ญ. มิคปักษี แก่มฤคและปักษี คือ สัตว์อันควรสงวนทั้งหลาย

๒. มา อธรรมการ ห้ามกัน มิให้มีการอันธกรรมเกิดขึ้นในพระราชอาณาเขต คือ จัดการป้องกัน แก่ไข มิให้มีการกระทำความผิดความชั่วร้ายเดือดร้อนเกิดขึ้นในบ้านเมือง

๓. ธนาหุประทาน ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแว่นแคว้น

๔. สมณพราหมณปริปัจฉา ปรีกษาสอบถามปัญหา กับสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ ผู้ไม่ประมาทมัวเมา อยู่เสมอตามกาลอันควร เพื่อให้รู้ชัดการอันดีชั่วควรประกอบหรือไม่ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขหรือไม่ แล้วประพฤติดปฏิบัติให้เป็นไปโดยถูกต้อง ข้อนี้ปัจจุบัน สงเคราะห์นักปราชญ์นักวิชาการผู้ทรงคุณธรรมเข้าด้วย

จักรวรรดิวัตรนี้ มาใน จักกวัตติสูตร ตามบาลีมีหัวข้อใหญ่ ๔ ข้อ แต่หัวข้อย่อยที่แยกออกไปจากข้อ ๒ แต่ละอย่าง ถือว่ามีความสำคัญมาก มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติจำเพาะต่างกันออกไป จึงนับให้เป็นวัตรแต่ละข้อเท่ากันหมด ได้เป็น ๒ ข้อ ตามเลขในวงเล็บข้างหลัง แต่ใน อรรถกถาแห่งพระสูตรนี้เอง (ที.อ.๓/๔๖) ท่านจัดต่างออกไปดังนี้

๑. อนุโตชนสุมี พลกายสุมี สงเคราะห์ชนภายใน และพลกายกองทหาร
๒. ขตุติเยสุ สงเคราะห์กษัตริย์เมืองขึ้นทั้งหลาย
๓. อนุยหุเตสุ สงเคราะห์เหล่าเชื้อพระวงศ์ ผู้ตามเสด็จเป็นราชบริพาร
๔. พุราหุมนคหปติเกสุ คุ่มครองพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย
๕. เนคมชานปเทสุ คุ่มครองชาวราษฎร์พื้นเมืองทั้งหลาย
๖. สมณพุราหุมนเณสุ คุ่มครองเหล่าสมณพราหมณ์
๗. มิคปกุขีสุ คุ่มครองเนื่อนกที่เอาไว้อับพันธุ์
๘. อธมมการปฏิบัติเขไป ห้ามปรามมิให้มีการประพฤติดการอันผิดธรรม
๙. อธนาณ ธนาหุปปทาน ทำนุบำรุงผู้ขัดสนไร้ทรัพย์
๑๐. สมณพุราหุมนเณ อุปสงกมิตวา ปญหาปุจฉน เข้าไปหาและสอบถามปัญหาแก่สมณพราหมณ์
๑๑. อธมมราคสุส ปทาน เว้นความกำหนดในกามโดยอาการไม่เป็นธรรม
๑๒. วิสมโลกสุส ปทาน เว้นโลกกล้า ไม่เลือกควรไม่ควร

ที่จำกัณมาส่วนมาก ก็ถือตามนัยอรรถกถานี้ อย่างไรก็ดี ตามนัยนี้ท่านไม่นับข้อธรรมาธิปไตย เข้าในจำนวน ๑๒ ข้อ และเพิ่มข้อ ๑๑, ๑๒ เข้ามาใหม่ ซึ่งไม่มีมาในบาลีเดิมสำหรับข้อ ๑๑, ๑๒ นี้ โดยเหตุผลน่าจะมียู่แล้วในหลักทศพิธราชธรรม^{๐๐}

^{๐๐} พระราชวรมุนี (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่..., (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๙๘ - ๓๐๑.

๒) ทศพิธราชธรรม

ทศพิธราชธรรม มีมาในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก ชื่อมหาหังสสูตร ^{๐*} ซึ่ง
 พญาหงส์ทูลถามพระราชว่า
 ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์
 พระองค์มิได้ทรงพิจารณาเห็นอนาคตอันยาวนานหรือ
 ทรงมัวเมาในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา
 ไม่ทรงสะดุ้งกลัวปรโลกหรือ
 พระราชาตรัสตอบว่า
 เราพิจารณาเห็นอนาคตอันยาวนานก็หาไม่
 พญาหงส์ เราดำรงอยู่ในธรรม ๑๐ ประการ
 จึงไม่สะดุ้งกลัวปรโลก
 คือ (๑) ทาน (๒) ศีล
 (๓) การบริจาค (๔) ความซื่อตรง
 (๕) ความอ่อนโยน (๖) ความเพียร
 (๗) ความไม่โกรธ (๘) ความไม่เบียดเบียน
 (๙) ความอดทน (๑๐) ความไม่คลาดธรรม ^{๐๐}
 พระราชวรมุณี (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้อธิบายเสริมความว่า
 ราชธรรม ๑๐ หรือ ทศพิธราชธรรม คือ ธรรมของพระราชา, กิจวัตรที่พระเจ้าแผ่นดิน
 ควรประพฤติ, คุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง ธรรมของนักปกครอง
 ๑. ทาน การให้ คือ สละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือประชาราษฎร์ และ
 บำเพ็ญสาธารณประโยชน์
 ๒. ศีล ความประพฤติดีงาม คือ สำรวมกายและวจีหาวาร ประกอบแต่การสุจริต
 รักษาจิตดีคุณ ให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ใครจะดู
 แคลน
 ๓. บริจาคะ การบริจาค คือ เสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจนชีวิตของตน
 เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

^{๐*} ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๗๖/๑๑๒.

^{๐๐} ธรรม ๑๐ ประการ คือทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ คือ (๑) ทาน หมายถึงเจตนาให้วัตถุ ๑๐
 ประการมีข้าวและน้ำ เป็นต้น (๒) ศีล หมายถึงศีล ๕ ศีล ๑๐ (๓) การบริจาค หมายถึงการบริจาคไทยธรรม
 (๔) ความซื่อตรง หมายถึงความเป็นคนตรง (๕) ความอ่อนโยน หมายถึงความเป็นคนอ่อนโยน (๖) ความ
 เพียร หมายถึงการรักษากุศล (๗) ความไม่โกรธ หมายถึงความมีเมตตาเป็นเบื้องต้น (๘) ความ
 ไม่เบียดเบียน หมายถึงความมีกรุณาเป็นเบื้องต้น (๙) ความอดทน หมายถึงความอดกลั้น (๑๐) ความไม่
 คลาดจากธรรม หมายถึงความไม่ขัดเคือง (ขุ.ชา.อ. ๒๘/๑๗๖/๒๖๑).

๔. **อาชชวะ** ความซื่อตรง คือ ซื่อตรงทรงสัตย์ไว้มารยา ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน

๕. **มัททวะ** ความอ่อนโยน คือ มีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่งหยาบคายกระด้างถือองค์ มีความงามสง่าเกิดแต่ท่วงทีกิริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ให้ความรักภักดี แต่มีขาดยาเกรง

๖. **ตปะ** ความทรงเดช คือ แผลดเผือกเลิศสดันหา มิให้เข้ามาครอบงำอำยิจิต ระวังยับยั้งข่มใจได้ ไม่ยอมให้หลงไหลหมกมุ่นในความสุขสำราญและความปรนเปรอ มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอ หรืออย่างสามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียร ทำกิจให้บริบูรณ์

๗. **อักโกธะ** ความไม่โกรธ คือ ไม่กริ้วกราด ลุอำนาจความโกรธ จนเป็นเหตุให้วินิจฉัยความและกระทำการต่าง ๆ ผิดพลาดเสียกรรม มีเมตตาประจำใจไว้ระงับความเคืองชุ่น วินิจฉัยความและกระทำการด้วยจิตอันราบเรียบเป็นตัวของตนเอง

๘. **อวิหิงสา** ความไม่เบียดเบียน คือ ไม่บีบบังคับกดขี่ เช่น เก็บภาษีขูดรีด หรือเกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเห็จอำนาจ ขาดความกรุณา หาเหตุเบียดเบียน ลงโทษอาชญาแก่ประชาราษฎร์ผู้ใด เพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง

๙. **ขันติ** ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกายเหนื่อยหน่ายเพียงไร ก็ไม่ท้อถอย ถึงจะถูกยั่วถูกหยันด้วยคำเสียดสีถากถางอย่างไร ก็ไม่หมดกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกรณีย์ที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม

๑๐. **อวิโรธนะ** ความไม่คลาดธรรม คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรม คงที่ ไม่มี ความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ตีส่าย ลากสักการะ หรืออิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ใด ๆ สติมั่นในธรรม ทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรม กัตติ นิติธรรม คือระเบียบแบบแผน หลักการปกครอง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม กัตติ ไม่ประพฤติให้เคลื่อนคลาด วัปติไป

ราชธรรมนี้ พึงจดจำง่าย ๆ โดยคาถาบาลี ดังนี้

ทานํ สีลํ ปริจาคํ อชฺชวํ มหฺทวํ ตปํ

อกุโภธํ อวิหีสญจ ขนฺติญจ อวิโรธนํ

òù

๓) ราชสังคหวัตถุ ๔

ในพระไตรปิฎกเล่ม ๒๕ คือ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต พราหมณธัมมิก

สูตร กล่าวถึงราชสังคหวัตถุ ๔ โดยย่อว่า

และเมื่อพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงองอาจยิ่งใหญ่

ทรงยินยอมตามคำของพราหมณ์นั้นแล้ว

จึงทรงบูชาด้วยคืออัสเมระ ปุริสเมระ

สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนิริคคพะ

ครั้นเสร็จแล้วพระราชทานทรัพย์แก่พราหมณ์เหล่านั้น

ในส่วนอรรถาธิบาย โดยอาศัยพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกาต่าง ๆ นั้น พระราชวรมุนี (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ประมวลมาแสดงไว้ดังนี้

สังคหัตถุของผู้ครองแผ่นดิน หรือ ราชสังคหัตถุ ๔ ได้แก่ สังคหัตถุของพระราชา, ธรรมเนียมยึดเหนี่ยวจิตใจประชาชน, หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง

๑. สัสสมะธ ความฉลาดในการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตร

๒. ปุริสเมธ ความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ

๓. สัมมาปาสะ ความรู้จักผูกผสาสนรวมใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนจนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวในพาณิชยกรรม เป็นต้น

๔. วาชเปยยะ หรือ วาจาเปยยะ ความมีวาจาอันดูดีมีน้ำใจ น้ำคำควรดื่มคือ รู้จักพูดรู้จักปราศรัย ไพเราะ สุภาพนุ่มนวล ประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์เป็นทางแห่งสามัคคี ทำให้เกิดความเข้าใจอันดี และความนิยมเชื่อถือ

ราชสังคหัตถุ ๔ ประการนี้ เป็นคำสอนในพระพุทธศาสนา ส่วนที่แก้ไขปรับปรุงคำสอนในศาสนาพราหมณ์ โดยกล่าวถึงคำศัพท์เดียวกัน แต่ชี้ถึงความหมายอันชอบธรรมที่ต่างออกไป ธรรมหมวดนี้ ว่าโดยศัพท์ ตรงกับ มหายุญ ๕ ของพราหมณ์ คือ

๑. อัสนเมธะ การขำน้ำบูชายัญ

๒. ปุริสเมธะ การขำคนบูชายัญ

๓. สัมมาปาสะ ยัญอันสร้างแท่นบูชาในที่กว้างไม่ล่อดบ่วงไปหล่นลง

๔. วาชเปยยะ การดื่มเพื่อพลังหรือเพื่อชัย

๕. นิริคคพะ หรือ สรรพเมธะ ยัญไม่มีลิมสลัก คือ ทั่วไปไม่มีขีดขั้นจำกัด, การขำครบทุกอย่างบูชายัญ

มหายุญ ๕ ที่พระราชาฟังบูชาตามหลักศาสนาพราหมณ์นี้ พระพุทธศาสนาสอนว่า เดิมทีเดียวเป็นหลักการสงเคราะห์ที่ดีงาม แต่พราหมณ์สมัยหนึ่งดัดแปลงเป็นการบูชายัญเพื่อผลประโยชน์ในทางลาภสักการะแก่ตน ความหมายที่พึงต้องการซึ่งพระพุทธศาสนาสั่งสอน ๔ ข้อแรก มีดังกล่าวแล้วข้างต้น ส่วนข้อที่ ๕ ตามหลักสังคหัตถุ ๔ นี้ ว่าเป็นผล แปลว่า ไม่มีลิมสลกอน หมายความว่า บ้านเมืองจะสงบสุขปราศจากโจรผู้ร้าย ไม่ต้องระวางภัย บ้านเรือนไม่ต้อง
 ๐๐
 ลงกลอน

๔) อรัณมิกสูตร

อรัณมิกสูตร คือพระสูตรว่าด้วยพระราชารู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรมและผู้ตั้งอยู่ในธรรม ซึ่งพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายในจตุกกนิบาต อังคุตตรนิกาย ทุติยปัณณาสก์ ปัตตัมมวรรค แห่งพระสูตรตันตปิฎก^{อน} ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในเวลาที่พระราชารู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม^{อน} แม้พวกข้าราชการก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพวกข้าราชการไม่ตั้งอยู่ในธรรม แม้พราหมณ์และคหบดีก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพราหมณ์และคหบดีไม่ตั้งอยู่ในธรรม แม้ชาวนิคมนและชาวชนบทก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อชาวนิคมนและชาวชนบทไม่ตั้งอยู่ในธรรม ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็โคจร (หมุน) ไปไม่สม่ำเสมอ เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรไปไม่สม่ำเสมอ หมูควาณักษัตริย์ก็โคจรไปไม่สม่ำเสมอ เมื่อหมูควาณักษัตริย์โคจรไปไม่สม่ำเสมอ คีณและวันก็หมุนเวียนไปไม่สม่ำเสมอ เมื่อคีณและวันหมุนเวียนไปไม่สม่ำเสมอ เดือนหนึ่งและครึ่งเดือนก็หมุนเวียนไปไม่สม่ำเสมอ เมื่อเดือนหนึ่งและครึ่งเดือนหมุนเวียนไปไม่สม่ำเสมอ ฤดูและปีก็หมุนเวียนไปไม่สม่ำเสมอ เมื่อฤดูและปีหมุนเวียนไปไม่สม่ำเสมอ ลมก็พัดไปไม่สม่ำเสมอ พัดไปผิดทางไม่สม่ำเสมอ เมื่อลมพัดไปไม่สม่ำเสมอ พัดไปผิดทางไม่สม่ำเสมอ พวกเทวดาก็ขัดเคืองใจ เมื่อพวกเทวดาขัดเคืองใจ ฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ข้าวกล้าทั้งหลายก็ออกรวงสุกไม่พร้อมกัน

ภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ทั้งหลายบริโภคข้าวกล้าที่สุกไม่พร้อมกัน ย่อมมีอายุน้อย ๑ มีผิวพรรณไม่ดี ๑ มีกำลังไม่ดี ๑ มีความเจ็บป่วยมาก ๑

ในเวลาที่พระราชารู้ตั้งอยู่ในธรรม แม้พวกข้าราชการก็ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพวกข้าราชการตั้งอยู่ในธรรม แม้พราหมณ์และคหบดีก็ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพราหมณ์และคหบดีตั้งอยู่ในธรรม แม้ชาวนิคมนและชาวชนบทก็ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อชาวนิคมนและชาวชนบทตั้งอยู่ในธรรม ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็โคจรไปสม่ำเสมอ เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรไปสม่ำเสมอ หมูควาณักษัตริย์ก็โคจรไปสม่ำเสมอ เมื่อหมูควาณักษัตริย์โคจรไปสม่ำเสมอ คีณและวันก็หมุนเวียนไปสม่ำเสมอ เมื่อคีณและวันหมุนเวียนไปสม่ำเสมอ เดือนหนึ่งและครึ่งเดือนก็หมุนเวียนไปสม่ำเสมอ เมื่อเดือนหนึ่งและครึ่งเดือนหมุนเวียนไปสม่ำเสมอ ฤดูและปีก็หมุนเวียนไปสม่ำเสมอ เมื่อฤดูและปีหมุนเวียนไปสม่ำเสมอ ลมก็พัดไปสม่ำเสมอ พัดไปถูกต้องทางสม่ำเสมอ เมื่อลมพัดไปสม่ำเสมอ พัดไปถูกต้องทางสม่ำเสมอ พวกเทวดาก็ไม่ขัดเคืองใจ เมื่อพวกเทวดาไม่ขัดเคืองใจ ฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อฝนตกต้องตามฤดูกาล ข้าวกล้าทั้งหลายก็ออกรวงสุกพร้อมกัน

ภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ทั้งหลายบริโภคข้าวกล้าสุกพร้อมกัน ย่อมมีอายุยืน ๑ มีผิวพรรณผ่องใส ๑ มีกำลัง ๑ มีความเจ็บป่วยน้อย ๑

^{อน} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๗๐/๑๑๔-๑๑๖, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๔/๑๓๓-๑๓๖/๑๑๓-๑๑๔.

^{อน} ไม่ตั้งอยู่ในธรรม หมายถึงไม่เก็บผลี (ภาษี) ๑๐ ส่วนที่พระราชารู้ในกาลก่อนตั้งไว้ และอาชญาอันสมควรแก่ความผิด เก็บผลีเกินและลงอาญาเกินความผิด (อัง.จตุกก.อ. ๒/๗๐/๓๕๗.

เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป
 ถ้าโคจำฝูงไปคดเคี้ยว
 โคทั้งฝูงก็ไปคดเคี้ยวตามกัน
 ในเมื่อโคจำฝูงไปคดเคี้ยว
 ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน
 ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่
 ถ้าผู้นั้นประพฤติไม่เป็นธรรม
 ประชาชนชาวเมืองนั้นก็จะประพฤติไม่เป็นธรรมตามไปด้วย
 หากพระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม
 ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นทุกข์
 เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป
 ถ้าโคจำฝูงไปตรง
 โคทั้งฝูงก็ไปตรงตามกัน
 ในเมื่อโคจำฝูงไปตรง
 ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน
 ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่
 ถ้าผู้นั้นประพฤติชอบธรรม
 ประชาชนชาวเมืองนั้นก็จะประพฤติชอบธรรมตามไปด้วย
 หากพระราชาตั้งอยู่ในธรรม
 ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นสุข

๒.๓.๒ ด้านเศรษฐกิจ

ถ้าวิเคราะห์สาระจากเรื่องไตรภูมิโลกวินิจฉัยในประเด็นเศรษฐกิจ แม้จะไม่ได้ระบุด้วยภาษาที่เป็นที่เข้าใจกันในวงการเศรษฐกิจปัจจุบัน แต่ก็อาจตีความได้ว่า เศรษฐกิจหมายถึงการครองชีพ การดำรงชีพด้วยการทำมาหากิน การรู้จักโภคทรัพย์ การรู้จักประมาณในการใช้จ่าย ซึ่งจะสอดคล้องกับหลักความสันโดษหรือระบบเศรษฐกิจพอเพียงในปัจจุบัน ซึ่งอาจตั้งข้อสังเกตได้ดังต่อไปนี้

๑) ความเพียงพอของแต่ละชนชั้น

การที่ท่านจัดแบ่งภพภูมิต่าง ๆ ออกเป็นภูมิ ๓ คือ มนุษย์ นรก และสวรรค์ จะเห็นได้ว่าแต่ละภพภูมิมีขอบเขตจำกัด ทั้งในแง่ภพภูมิที่สัตว์นั้น ๆ ไปเกิดอาศัยอยู่ และข้อจำกัดซึ่งกำลังและอำนาจของสัตว์แต่ละภพภูมินั้น อย่างเช่น ในอบายภูมิ เพียงสัตว์เดรัจฉานแต่ละชนิดแต่ละประเภท ก็มีอัตลักษณ์แตกต่างกัน มีสมรรถนะต่างกัน มีกำลังหรืออำนาจต่างกัน แม้แต่ที่อยู่อาศัยก็แตกต่างกัน ในหมู่มนุษย์ต่างเผ่าพันธุ์ต่างชาติชนวรรณะก็มี

ข้อจำกัดต่างกัน แม้แต่เทวดาชั้นต่าง ๆ ก็มีศักยภาพและวิถีชีวิตแตกต่างกัน ประเด็นนี้อาจให้แง่คิดทางอ้อมว่าทุกชีวิตเป็นไปตามวิถีแห่งกรรม และทุกชีวิตต้องยอมรับสภาพนั้นให้ได้ โดยเฉพาะมนุษย์ถ้ายอมรับสภาพความเป็นอยู่ของตนเท่าที่มีอยู่ได้ ก็จะเป็นผู้สันโดษ พอใจและพอเพียงในสิ่งที่ตนมีอยู่ ไม่แสวงหาเกินสถานะและในทางไม่ชอบธรรม ซึ่งจะเกิดผลกระทบแก่ส่วนรวม หากทุกคนยอมรับการแบ่งภพภูมิว่าเป็นระบบเศรษฐกิจทางอ้อม บุคคลจะไม่ทะเยอทะยานแสวงหาด้วยความโลภเกินไป มองในแง่นี้ การแบ่งภพภูมิเป็นชั้น ๆ ตามวาสนาบาปมี จะเกิดให้บุคคลเพียงพอในระบบเศรษฐกิจพอเพียงได้

๒) ผลของการบริโภคที่ไม่สมดุลกับการผลิต

บทเรียนจากไตรภูมิโลกวินิจฉัย ตอนที่กล่าวถึงพรหมกึ่งวันดินและฤทธิ์เสื่อม จะเห็นได้ว่า มนุษย์เมื่อใช้สอยโภคทรัพย์ โดยเฉพาะที่เกิดจากธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจนเกินพอดี ขาดสภาพสมดุล ทำให้เกิดปัญหาแก่ส่วนรวม จะก่อให้เกิดการละเมิดศีลธรรมของสังคม ในที่สุด ดังตัวอย่างที่ เปลื้อง ณ นคร ยกมากล่าวไว้ในประวัติศาสตร์คดีไทย^{๐๐} ว่า ครั้งหนึ่ง พรหมทั้งหลายที่อยู่ในพรหมนิกาย อันมีนามบัญญัติว่าอาภัสรา ที่บังเกิดอยู่แต่ก่อน ๆ นั้น บางจำพวกก็สิ้นอายุ บางจำพวกก็สิ้นบุญจตุจากอาภัสราพรหมโลกแล้ว ก็ลงมาบังเกิดในอุปปาติกกำเนิดในมนุษยโลกนี้ จัมนเดิมแต่แรกก็มีรูปพรรณสัณฐานอันวิวัฒนาการจำเริญใหญ่เป็นปกติ ควรจะใหญ่เท่าใดก็ใหญ่เท่านั้น จะค่อยใหญ่กำเริบขึ้นเหมือนอย่างสัตว์อันบังเกิดในอันทซกำเนิดแลชลัมพูษกำเนิดและสังเสทฆกำเนิดหาบมิได้ เมื่อแรกเกิดนั้นมีเพศเหมือนพรหมจะได้ปรากฏเป็นเพศหญิงเพศชายนั้นหาบมิได้ ประกอบด้วยรัศมีสีสัณฐ์พรรณสว่างช่วงโชติรุ่งเรืองไปด้วยเครื่องประดับสรรพาวรณ์ ผ่านงแลผ้าห่มอันงามพิจิตร ประกอบด้วยมหิทธิฤทธิ์เหาะเหินดำเนินได้ในอากาศ เลี้ยงชีวิตด้วยปิติ เหมือนเมื่อครั้งตนยังอยู่ในอาภัสราพรหมโลกนั้น แต่จำเริญอยู่เป็นสุขสวัสดิ์ดังนี้สิ้นกาลช้านาน

อถ อญ **๓๕** สตุโต โลลชาติโก ครั้นอยู่จำเริญกาลนานมา ยังมีสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งมีสันดานโลเลด้วยอาหาร ทศนาการแลดูซึ่งรสแผ่นดินนั้นแล้ว ก็ว่าแก่เพื่อนกันว่า ดูกรชาวเรา สิ่งนี้จะเป็นสิ่งดังฤา มีสีสัณฐ์พรรณงามประหลาดหนักหนา น่าบริโภค กลิ่นก็หอม รสนั้นจะเอมโอชอร่อยเป็นประการใด ว่าแก่เพื่อนกันจะนี้แล้ว ก็บังเกิดโลกเจตนาหิบบเอารสแผ่นดินน้อยหนึ่งมาวางลงเหนือปลายชีวหา แต่พอถึงปลายชีวหา รสนั้นก็ซาบไปทั่วทุกเส้นอันรับรสอาหารเจ็ดพันอร่อยหนักหนา ชอบเนื้อเจริญใจมีกำลัง สัตว์ผู้นั้นก็บังเกิดตณหาภิภูมิจึงนับถือว่าอร่อย ประราณาปรารภที่จะบริโภครสแผ่นดินนั้นสืบไป

อญเ **๓๖** สตุตา ทิฏฐินุกติ อาปชชมานา สัตว์ทั้งหลายอื่น ๆ ดูเยี่ยงดูอย่างสัตว์ที่โลเลนั้น ก็พากันบริโภครสแผ่นดินชื่นชมกันกิน ถือว่ามีรสอร่อยยิ่ง พอใจกินสิ้นทุก ๆ คน ครั้นรสถณหา

^{๐๐} เปลื้อง ณ นคร, ประวัติวรรณคดีไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๓), หน้า ๒๗๙-๒๘๒.

บังเกิดเกล้าในสันดานสัตว์ รสดีมหาครอบงำสันดานสัตว์ทั้งปวงได้ดังนี้ รัศมีกายแห่งสัตว์ทั้งปวง นั้น ก็อันตรธานเสื่อมสูญไป บรมได้สว่างเหมือนอย่างแต่ก่อน ทั้งรัศมีวัตถุถาวร รัศมีเครื่อง ประดาสรรพากรณ ก็เสื่อมสูญสิ้นทุกสิ่งทุกประการ...

กล่าวถึงเริ่มแรกที่ชายหญิงเกิดมีราคะ แล้วความชั่วช้าเสื่อมโทรมต่าง ๆ ก็เกิดขึ้น ตามลำดับ

เมื่อเพศหญิงแลเพศชายปรากฏขึ้นแล้ว สตรีก็เฟื่องดูบุรุษเกินประมาณ บุรุษก็เฟื่องดูสตรี เกินประมาณ อุปนิชฌายนปจฺยยา อาศัยเหตุที่ถ้อยที่ถ้อยเฟื่องดูกัน ความกระวนกระวายด้วยกาม รากก็บังเกิดครอบงำ ปฏิเสวนติ สัตว์ทั้งหลายก็สองเสพย์ตามประเพณี สัตว์ในกามธาตุคน ทั้งหลายที่เป็นปราชญ์ก็ติเตียนว่า สุนัขเหล่านี้กระทำไม่ดี นำสมเพชพึงเกลียดหนักหนา วิหิงยา มาว่าแล้วก็จับไม้ค้อนก่อนดิน ไส้ทั้งขว้างทุบตีสัตว์ผู้กระทำเมถุนสังวาส สัตว์ผู้กระทำเมถุนสังวาสก็ ปลาศนาการหนีไปได้ความเจ็บความอาย จึงคิดอ่านอุบายกระทำเรือนที่อยู่สำนักร เพราะเหตุจะ ปิดป้องกำลั่งซึ่งอสังขธรรมประเพณี ครั้นอัคคีเพลิงรากบังเกิดเกล้าขึ้นกว่านั้น สัตว์ทั้งหลายก็เอา เยี่ยงเอาอย่างกัน พากันเสพย์เมถุนธรรมประเพณีสิ้นไปด้วยกัน ฝ่ายสตรีก็มีกรรมคลอติดบุตรเป็น หญิงเป็นชาย เป็นหิณะ และมีชฌิมะ และอุกฤษฐ์สืบวงศ์มา ตราบเท่าทุกวันนี้

ในคัมภีร์วิสุทธิกถาซึ่งการนั้นว่า กาลเมื่อสัตว์ทั้งหลายบริโภควงดินแลรสดีมหา ครอบงำ กระทำให้รัศมีกายหายไปนั้น วัตถุถาวรสรรพากรณ เครื่องนุ่งห่มและเครื่องประดับ กายก็อันตรธานหายสิ้นไปด้วยกัน สัตว์ทั้งหลายนั้นมีความละอาย จึงบังเกิดปริวิตกในจิตต์ว่า เราจะได้สิ่งดังฤมาณุ่งห่มเปิดป้องกำบังความละอาย เมื่อปริวิตกขณะนี้ ด้วยอำนาจสาธารณกุศล แห่งสัตว์ทั้งปวงนั้น ติดตามอุปถัมภ์อันวยผล ต้นไม้กัลปพฤกษ์ก็บังเกิดขึ้น ประดิษฐานรายอยู่ ในที่นั้น ๆ แต่ละต้น ๆ เติบโตด้วยผ้านุ่งและผ้าห่ม เครื่องประดับสรรพากรณต่าง ๆ สรรพ มี พร้อมสิ้นทุกสิ่ง จะปรารถนาอย่างไรก็ได้เช่นนั้นสำเร็จโมรธความปรารถนา คนทั้งหลายก็ได้ นุ่งผ้าห่มผ้า ได้ประดับสรรพากรณอลังการทั้งปวงที่บังเกิดแต่ต้นไม้กัลปพฤกษ์ ต้นไม้กัลปพฤกษ์ นั้นบังเกิดขึ้นพร้อมกันกับพระอาทิตย์

ใช้แต่เท่านั้น หมู่พฤษชาติทุกชาติไม่ใหญ่ที่ทรงดอกทรงผลเป็นต้นว่าไม้ม่วงและไม่ หว่ากล้วยที่มีเมล็ดแลหาเมล็ดมิได้นั้นก็ดี เครื่องลดาอันทรงดอกผลมีประการต่าง ๆ นั้นก็ดี แต่บรรดา ที่เคยมีในกัลป์แผ่นดินแต่ก่อนนั้นหามีพื้นมีพันธุ์ไม่ ก็บังเกิดเอง บังเกิดแต่ฤดูอันมีสาธารณกุศลแห่ง สัตว์ทั้งปวงเป็นเหตุเป็นปัจจัย เกิดพร้อมกันกับพระจันทร์พระอาทิตย์

เต อาการ อชฺมวลสมานา คนทั้งหลายนั้น ครั้นกระทำเยาเรือนสมสู่อยู่กินเป็นสามี ภรรยาแห่งกันแลกันโดยนิยมนั้น อยู่จำเริญกาลนานมา สัตว์ผู้หนึ่งเป็นชาติเกียจคร้านไปเกี่ยว เอาข้าวสาลิมา เพื่อประโยชน์แก่อาหารนั้น ได้เอามาแต่พอประมาณ พออ้มแต่ละมือ ๆ นั้น หา มิได้ ไปเกี่ยวเอาข้าวสาลิมาไว้เป็นอันมากด้วยความสามารถที่เกียจคร้านไม่พอใจที่จะไปเกี่ยวเนื่อง ๆ คนทั้งหลายเห็นอาการคนคร้านกระทำดังนี้ ก็สำคัญว่าดี ชวนกันเอาเยี่ยงเอาอย่างคนคร้านนั้น สิ้นไปด้วยกัน พากันไปเกี่ยวข้าวสาณชาติสาลิมาสนธิ ส่ำสมไว้เป็นอันมากทุกเยาทุกเรือน เมื่อ

โลกเจตนาบังเกิดหนาในสันดานแห่งสัตว์ทั้งปวงนี้ ข้าวสาลีที่มีผลเป็นข้าวสารนั้น ก็บังเกิดมีรำ มี
 แกลบเป็นเปลือกห่อหุ้มเมล็ดข้าว วิปริตแปรปรวนไปไม่ยั่งยืน ข้าวที่เกี่ยวเอาไปแล้วก็ไม่งอกขึ้น
 คงคืนเป็นปกติเหมือนอย่างแต่ก่อน ที่เกี่ยวแล้วก็รู้หมดรู้สิ้นไป นุญ [๖๓] คนทั้งปวงก็เป็นทุกข์
 ถอนใจใหญ่ สันนิบาตประชุมปรึกษากันว่า โภ ดุกรชาวเรา บัดนี้บาปกรรมบังเกิดแก่สัตว์ทั้งปวง
 แล้ว ปุพเพ แต่ปางก่อนเราทำทั้งหลายปรารถนาสิ่งใด ก็ได้สำเร็จดังความปรารถนา ปิตักขุขา
 แต่ก่อนเรามีปิตีเป็นอาหาร ประกอบด้วยรัตมีกายอันส่องสว่างขลิทโอกาส จะไปไหนเราก็ไปได้
 โดยนภากาศ สถาพรอยู่โดยสุนทรศรีสวัสดิ์ศุภผล เป็นสุขอยู่สันกาลช้านาน อาศัยแก่บาปกรรม
 บังเกิดในสันดาน รัตมีกายจึงอันตรธาน เหาะเห็นไม่ได้ สิ้นฤทธิ์สิ้นเดช บมีอาจเอาปิตีเป็น
 ภัจจาหารได้เหมือนอย่างแต่ก่อน ต้องบริโภครสแผ่นดินเป็นอาหาร ครั้นรสแผ่นดินอันตรธาน
 เราก็กึ่งชีวิตด้วยจวันดินและเครื่องดินโดยอนุกรมลำดับ ๆ ครั้นบาปกรรมบังเกิดหนาในสันดาน
 เครื่องดินก็อันตรธานสิ้นสูญไป ได้อาศัยเลี้ยงชีวิตด้วยข้าวสาลีชาติสาลี มาบัดนี้ข้าวสาลีก็วิปริต
 แปรปรวนไปไม่เหมือนอย่างแต่ก่อนแล้ว ที่เคยมีผลเป็นข้าวสารนั้น มามีแกลบมีรำ กระทำให้ได้
 ความลำบากยากเข้า ๆ เป็นชั้น ๆ ที่เคยงอกขึ้นเป็นปรกตินั้น ก็ไม่งอกขึ้นเหมือนอย่างแต่ก่อน
 แล้ว เกียวลงที่ใดก็หมดลงที่นั้น ทุกวันนี้ข้าวสาลียังมีอยู่เป็นหมู่ ๆ มีแต่ละแห่ง ๆ เป็นแต่เฉพาะ
 ๆ จะได้ดาดาชกลาดเกลื่อนเหมือนอย่างแต่ก่อนแต่ไร่นาหาไม่ได้แล้ว ยนฺนุน ผิฉะนั้นมาเราจะ
 แบ่งปันข้าวสาลีออกให้เป็นแผ่นก ๆ จะแยกออกเป็นส่วน ๆ ส่วนของใคร คนนั้นก็เก็บเกี่ยวเอา
 เป็นประโยชน์แห่งตนเกิด เมื่อปรึกษาพร้อมยอมกันจะนี้แล้ว ก็แบ่งข้าวสาลียกเป็นส่วน ๆ ตั้ง
 เป็นแดนเป็นเขตมีที่สังเกต กำหนดว่าของผู้นั้น ๆ มีกำหนดเพียงนั้น ๆ ตโต กาลโต จัมเดิมแต่
 กาลนั้นมาคนทั้งปวงก็ทำการนาการไร่ หว่านพื้นลงแล้วก็หวงแหนรักษาว่า มยา โรปิฏ [๖๔] ที่อันนี้
 เป็นนาแห่งข้า ข้าหว่านพืชลงที่นี้ ๆ

ในคัมภีร์โลกสันฐาน และโลกที่ปกสาร และสารสังคห นั้นว่า เมื่อคนทั้งหลายแบ่งข้าว
 สาลีออกเป็นส่วน ๆ แล้ว แต่งต่างเลี้ยงชีวิตนั้น อย [๖๕] โลกชาติโก ยังมีบุรุษหนึ่งเป็นชาติคนโลก
 มักได้ใครมี ส่วนของตนนั้นตระหนี่ กลัวจะหมดสิ้นไป สกภาคปริกขุหนโต ส่วนของตนนั้นรักษา
 ไว้ ไปลักเกี่ยวลักตัดเอาข้าวสาลีที่เป็นส่วนของผู้อื่นมาบริโภค ปริภาเสตวา บุคคลผู้เจ้าของนั้น
 ครั้นจับได้ก็ตัดพ้อต่อว่าสิ้นวาระสองครั้ง ครั้นจับได้ในวาระคำรบสาม บางคนก็ตีด้วยมือ บางคน
 ก็ตีด้วยไม้ บางคนก็ทั้งด้วยก้อนดิน ตโต ปฏ [๖๖] จัมเดิมแต่นั้นมา อทินนาทานก็ปรากฏในโลก
 ถ้อยคำติเตียน นินทา แลคำมูสา โกหกมายุ แลภริยาที่กระทำโทษโดยตักนั้น ก็ปรากฏในโลก
 เนื่อง ๆ ไป สพุเพ สนฺนิปติววา มหาชนทั้งปวงก็สมุสรสันนิบาต ประชุมพร้อมปรึกษากันว่า
 ดุกรชาวเรา บัดนี้กรรมอันลามกบังเกิดมีแก่สัตว์ สัตว์ทั้งปวงนี้กระทำความผิดชั่วเห็นปานดังนี้ ๆ
 กรรมบาปที่ไม่เคยมีก็เกิดขึ้น อันเราทำทั้งปวงจะเฟิกเฉยเลยใจอยู่ ไม่ชวนชวหายหาซึ่งทำวพระ
 ยาผู้เป็นใหญ่ ให้ว่ากล่าวปราบปราม จะอยู่แต่ลำพังจะนี้ ไหนเลยจะมีความสุข ยนฺนุน ผิฉะนั้น
 มาเราจะพร้อมเพียงกัน สมมุติสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งที่ประกอบด้วยสติปัญญา อาจว่ากล่าวปราบปราม

ผู้กระทำผิดนั้น ให้ตั้งอยู่ในที่เป็นพระยารักษากระบิลเมือง ใครมีโทษควรจะด่าให้ด่า ควรจะตีให้ตี ควรจะขับให้ขับเสีย มีพระยารักษากระบิลเมืองอยู่ขณะนี้ บ้านเมืองจึงจะอยู่เป็นสุขถึงขวบปี เรา ท่านทั้งปวงก็จะนำเอาข้าวสาละไปถวายคนละสัตว์ ๆ จะให้ข้าวสาละเป็นส่วยขึ้นแก่ท่านผู้เป็นพระยานั้นสิบลดหนึ่งทุกปี ๆ สุดแต่เราท่านทั้งปวงนี้ ทำนาได้ผลมากน้อยเท่าใด ๐๐

๓) โภคสูตรว่าด้วยโภคทรัพย์

ในอังคุตตรนิกาย ปัจจกนิบาต ปัจจกปัณณาสก์ แห่งพระสูตรตันตปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสแสดงโทษและอานิสงส์แห่งโภคทรัพย์ไว้ในโภคสูตร ว่าด้วยโภคทรัพย์ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย โภคทรัพย์มีโทษ ๕ ประการนี้

โทษ ๕ ประการอะไรบ้าง คือ

๑. โภคทรัพย์เป็นสิ่งที่ทั่วไปแก่ไฟ
๒. โภคทรัพย์เป็นสิ่งที่ทั่วไปแก่น้ำ
๓. โภคทรัพย์เป็นสิ่งที่ทั่วไปแก่พระราชา
๔. โภคทรัพย์เป็นสิ่งที่ทั่วไปแก่โจร
๕. โภคทรัพย์เป็นสิ่งที่ทั่วไปแก่ทายาทผู้ไม่เป็นที่รัก

ภิกษุทั้งหลาย โภคทรัพย์มีโทษ ๕ ประการนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย โภคทรัพย์มีอานิสงส์ ๕ ประการนี้

อานิสงส์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. บุคคลอาศัยโภคทรัพย์จึงบำรุงตน บริหารให้เป็นสุขโดยชอบ
๒. บุคคลอาศัยโภคทรัพย์จึงบำรุงบิดามารดา บริหารให้เป็นสุขโดยชอบ
๓. บุคคลอาศัยโภคทรัพย์จึงบำรุงบุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และคนใช้

บริหารให้เป็นสุขโดยชอบ

๔. บุคคลอาศัยโภคทรัพย์จึงบำรุงมิตรอำมาตย์ บริหารให้เป็นสุขโดยชอบ
๕. บุคคลอาศัยโภคทรัพย์จึงบำเพ็ญทักษิณในสมณพราหมณ์ซึ่งมีผล

ภิกษุทั้งหลาย โภคทรัพย์มีอานิสงส์ ๕ ประการนี้แล ๐๐

๔) อาทิสสูตร ว่าด้วยประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์

พระพุทธเจ้าตรัสแสดงอาทิสสูตรแก่นาถปิณฑิกเศรษฐี ณ พระเชตวัน ในกรุงสาวัตถี ถึงประโยชน์ที่พึงถือเอาจากโภคทรัพย์ ๕ ประการ คือ

๑. อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมบำรุงตนเอง บำรุงมารดาบิดา บำรุงบุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และคนใช้ให้เป็นสุข บริหารให้เป็นสุขโดยชอบด้วยโภคทรัพย์ที่หามาได้

๐๐ พระยารธรรมปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจิตร, เล่ม ๑, หน้า ๔๕-๔๘.

๐๐ อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๒๗/๓๖๘-๓๖๙.

ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยกรรม ได้มาโดยธรรม^{๐๐} นี่เป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ประการที่ ๑

๒. อริยสาวกย่อมบำรุงตนเอง บำรุงมิตรและอำมาตย์ให้เป็นสุข บริหารให้เป็นสุขโดยชอบด้วยโศกทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยกรรม ได้มาโดยธรรม นี่เป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ประการที่ ๒

๓. อริยสาวกย่อมป้องกันอันตรายที่เกิดจากไฟ น้ำ พระราชาโจร คนที่ไม่ชอบกัน หรือจากทายาท ทำตนให้ปลอดภัย ด้วยโศกทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยกรรม ได้มาโดยธรรม นี่เป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ประการที่ ๓

๔. อริยสาวกย่อมทำพลี^{๐x} ๕ อย่าง คือ (๑) ญาติพลี (๒) อติถิพลี (๓) ปุพพเปตพลี (๔) ราชพลี (๕) เทวตพลี ด้วยโศกทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยกรรม ได้มาโดยธรรม นี่เป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ประการที่ ๔

๕. อริยสาวกย่อมตั้งทักษิณาทรมีผลสูงขึ้นไป เป็นไปเพื่อให้ได้อารมณ์ดีมีสุข เป็นผลให้เกิดในสวรรค์ในสมณพราหมณ์ผู้เว้นขาดจากความมัวเมาและความประมาท ดำรงมั่นอยู่ในขันติ (ความอดทน) และ โสรัจจะ (ความเสถียร) ฝึกอบรมตน ทำตนให้สงบ ทำตนให้ดับเย็นสนิท ด้วยโศกทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยกรรม ได้มาโดยธรรม นี่เป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ประการที่ ๕

คหบดี ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ ๕ ประการนี้แล

ถ้าเมื่ออริยสาวกนั้นถือเอาประโยชน์จากโศกทรัพย์ ๕ ประการนี้ โศกทรัพย์หมดสิ้นไป อริยสาวกนั้นย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เราได้ถือเอาประโยชน์จากโศกทรัพย์นั้นแล้ว และโศกทรัพย์ของเราก็ตมหมดสิ้นไป’ ด้วยเหตุนี้ อริยสาวกนั้นจึงไม่มีวิปปฏิสาร (ความรอนใจ) ถ้าเมื่ออริยสาวกนั้นถือเอาประโยชน์จากโศกทรัพย์ ๕ ประการนี้ โศกทรัพย์เพิ่มพูนขึ้น อริยสาวกนั้นย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เราถือเอาประโยชน์จากโศกทรัพย์นี้แล้ว และโศกทรัพย์ของเราก็ตมเพิ่มพูนขึ้น’ อริยสาวกนั้นย่อมไม่มีวิปปฏิสารด้วยเหตุทั้ง ๒ ประการนี้เลย

^{๐๐} ได้มาโดยธรรม ในที่นี้หมายถึงได้มาโดยไม่ล่วงละเมิดกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๗/๔๑/๒๔).

^{๐x} พลี(พะลี) หมายถึงการสงเคราะห์ บวงสรวง น้อมให้หรือส่วย มี ๕ อย่างคือ (๑) ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ (๒) อติถิพลี ต้อนรับแขก (๓) ปุพพเปตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย (๔) ราชพลี ถวายเป็นของหลวง มีเสวยภาชีอากรเป็นต้น (๕) เทวตพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๖๑/๓๕๓).

นรชนผู้จะต้องตายเมื่อคำนึงถึงเหตุนี้ว่า

โศกทรัพย์ เราได้บริโภคนแล้ว

คนที่ควรเลี้ยง เราได้เลี้ยงแล้ว

อันตรายทั้งหลาย เราได้ข้ามพ้นแล้ว

ทักษิณที่มีผลสูงขึ้นไป เราได้ให้แล้ว

และพลี ๕ อย่าง เราได้ทำแล้ว

ท่านผู้มีศีลสารวมระวัง ประพฤติพรหมจรรย์ เราได้บำรุงแล้ว

ประโยชน์ที่บัณฑิตผู้ครองเรือนปรารถนา เราก็ได้บรรลุแล้วโดยลำดับ

กรรมที่ไม่ก่อความเดือดร้อนในภายหลัง เราก็ได้ทำแล้ว

เชื่อว่าเป็นผู้เป็นผู้ตั้งอยู่ในอริยธรรม

บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญเขาในโลกนี้

เขาตายไปแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์

๐๐

อนึ่ง พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสแสดงเรื่องสัตบุรุษผู้ครอบครองโศกทรัพย์ไว้

ในสัปตปริสสุตที่ ๒ ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัตบุรุษเมื่อเกิดในตระกูล ชื่อว่าเกิดเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก คือ มารดา บิดา บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร คนใช้ มิตร อำมาตย์ และสมณพราหมณ์

สัตบุรุษเมื่อเกิดในตระกูล ชื่อว่าเกิดเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก คือ แก่มารดา บิดา บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร คนใช้ มิตร อำมาตย์ และสมณพราหมณ์ เปรียบเหมือนมหาเมฆทำข้าวกล้าทั้งปวงให้งอกงาม ชื่อว่าเกิดเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก

สัตบุรุษครอบครองโศกทรัพย์

เป็นผู้เกื้อกูลแก่คนหมู่มาก

เทวดาย่อมรักษาเขาผู้มีธรรมคุ้มครองแล้ว

เป็นพหูสูต สมบูรณ์ด้วยศีลและวัตร

เกียรติย่อมไม่ละเขาผู้ตั้งอยู่ในธรรม

ใครเล่าจะสามารถติเตียนเขาผู้ตั้งอยู่ในธรรม

สมบูรณ์ด้วยศีล มีวาจาสัตย์

มีหิริ (ความละอายต่อบาป) ในใจ

ดุจแท่งทองชมพูนุท

เทวดาก็ชม ถึงพรหมก็สรรเสริญเขา

๐๐

๒.๓.๓ ด้านสังคม

๑) อิทธิพลต่อสังคมโดยทั่วไป

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า เทวภูมิภคของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทแห่งกรุงสุโขทัย หรือไตรภูมิพระร่วง และไตรภูมิโลกวิณีจันย ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดำเนินเรื่องลักษณะเดียวกัน หากไม่มองในแง่ภาษาและวรรณคดีแล้ว ย่อมให้สาระทัดเทียมกัน ในเรื่องไตรภูมิ ซึ่งเป็นทัศนะทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะคุณค่าทางสังคม ดังที่คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียนของไทย กล่าวไว้ว่า

วรรณคดีเรื่องไตรภูมิฯนี้ ส่งเสริมคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นรากฐานแห่งวัฒนธรรมทางจิตใจของคนไทย งานนี้ไม่เพียงแต่มีอิทธิพลในการสร้างสรรค์ลักษณะอุปนิสัยใจคอของประชาชนธรรมดาทั่วไปเท่านั้น แต่ยังมีอิทธิพลในการสร้างอุปนิสัยใจคอของชนชั้นปกครองของไทยอีกด้วย วรรณกรรมเรื่องนี้เป็นผลงานที่มีคุณค่าแก่วิถีชีวิตของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน จุดเด่นของวรรณกรรมเรื่องนี้ก็คือ ธรรมะทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นจุดร่วมสำคัญของทั้งปรัชญาทางศาสนา และปรัชญาทางรัฐศาสตร์ คำว่าธรรมะ หรือ ธรรมะ นั้นอาจแปลได้ว่า ความถูกต้อง, ความยุติธรรม, เมตตา, กรุณา หรือคุณธรรมอื่น ๆ ที่ทุกคนควรร่วมกันปลูกฝังให้มีขึ้นในตน^{๑๐}

นอกจากนี้ วรรณคดีเรื่อง ไตรภูมิ ยังมีบทบาทและมีอิทธิพลต่อสัมพันธภาพระหว่างศิลปวัฒนธรรมสาขาต่าง ๆ อย่างสูง ทั้งในด้านวรรณกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม ดนตรีกรรม ตลอดจนประเพณีที่สำคัญ ทั้งประเพณีในราชสำนักและประเพณีพื้นบ้านทั่วไป จะเห็นได้จากภาพจิตรกรรมฝาผนังตามวัดวาอารามต่าง ๆ และภาพจิตรกรรมในสมุดไทยหรือหนังสือโบราณ ศิลปินซึ่งเป็นโบราณจารย์ได้ใช้แนวความคิดและเรื่องราวจาก “ไตรภูมิ” มาสร้างสรรค์งานศิลปะ งานจิตรกรรม ประติมากรรม เป็นจำนวนมาก การสร้างวัด มีโบสถ์ วิหาร พัทธสีมา ระเบียงคด การสร้างปราสาทราชวังเป็นชั้นในชั้นนอก การสร้างพระเมรุมาศเป็นลักษณะเขาพระสุเมรุ เหล่านี้ ล้วนเป็นศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลทางแนวความคิดจากวรรณคดีเรื่อง “ไตรภูมิ” ทั้งสิ้น ยิ่งกว่านั้น ความเชื่อและอุดมการณ์จาก “ไตรภูมิ” อันมีความหมายว่าจักรวาล ประกอบขึ้นด้วยภูมิทั้งสาม คือ ภูมิอากาศ ภูมิธาตุ ภูมิธาตุ และภูมิ ก็คือที่อยู่อาศัยของสัตว์โลก นี้ ยังเป็นที่ยอมรับนับถืออย่างกว้างขวางในประเทศในภูมิภาคเอเชียเกือบทุกประเทศ เช่น ญี่ปุ่น จีน เกาหลี พม่า อินเดีย ฯลฯ อีกด้วย^{๑๑}

^{๑๐} อด. ปลูก. (ไทย) ๒๒/๔๒/๖๖-๖๗.

^{๑๑} พญาไทย, ไตรภูมิภค, (กรุงเทพมหานคร : คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน, ๒๕๓๐), หน้า (๑๒).

^{๑๒} คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน, ไตรภูมิภคฉบับถอดความ, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า (๙).

๒) จริยธรรมทางสังคม

จริยธรรมทางสังคมที่ระบุไว้ชัดเจนคือ กุศลกรรมบถ หรือทางแห่งกุศลกรรม ๑๐ ซึ่งมีมาในสังคีติสูตร พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค^{๐๐} ซึ่งพระราชวรมุนี (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายเสริมไว้ดังนี้

กุศลกรรมบถ ๑๐ ทางแห่งกุศลกรรม, ทางทำความดี, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ ว่าโดยหัวข้อย่อ ดังนี้

ก. กายกรรม ๓ การกระทำทางกาย

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากปลงชีวิต
๒. อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้โดยอาการขโมย
๓. กาเมสุ มิจฉาราวา เวรมณี เว้นจากประพฤติดีในกาม

ข. วจีกรรม ๔ การกระทำทางวาจา

๔. มุสาวาทา เวรมณี เว้นจากพูดเท็จ
๕. ปิสุณาย วาจา เวรมณี เว้นจากพูดส่อเสียด
๖. ผรุสย วาจา เวรมณี เว้นจากพูดคำหยาบ
๗. สัมผัปปลาปา เวรมณี เว้นจากพูดพ้อเจ้อ

ค. มโนกรรม ๓ การกระทำทางใจ

๘. อนภิชชา ความคิดเฟื่องเล็งอยากได้ของเขา
๙. อพยาบาท ความไม่คิดร้ายผู้อื่น

๑๐. สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบ ถูกต้องตามคลองธรรม ๐๐

กล่าวโดยสรุปได้ว่า หนังสือไตรภูมิพระร่วงก็ดี หนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัยก็ดี มีอิทธิพลต่อความคิดคำนึงของคนในสังคมไทย โดยเฉพาะเรื่องกรรม นรก สวรรค์ ลัทธิความเชื่อ ศิลปกรรมทุกแขนง เพราะประมวลไว้ซึ่งกุศลกรรมบถและอกุศลกรรมบถครบถ้วนทุกประการ

^{๐๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๗/๓๖๒.

^{๐๐} พระราชวรมุนี (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่, หน้า ๒๗๖-๒๗๗.